

Студијски програм: Разредна настава: IV година
Наставни предмет: Природа и друштво 2 (Историја)
Предавач: др Весна Зарковић, виши научни сарадник

Четвртак 03. децембар 2020. Време: 14.00–15.00

ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК

Београдски пашалук крајем XVIII века

Неуспеси у ратовима са хришћанским државама, све веће заостајање, слабљење војних потенцијала нагнали су османску државу на реформе, иако се она још увек ослањала на стубове постављене у средњем веку. Султан Селим III (1789-1807) хтео је да реформише војску по угледу на европску, да осигура власт тиме што ће смањити незадовољство поданика: Србима ја дао амнестију због учешћа у последњем рату, забранио је повратак јаничарима у Београдски пашалук, увео ред у царске и спахијске порезе, које су прикупљали сами Срби, старешине села или кнежина, а зајемчена је и верска слобода. Реформе су наишле на велико противљење конзервативних кругова међу исламским свештенством, као и код јаничара и њихових старешина дахија. Када је дошло до Наполеоновог рата у Египту и Сирији, султан је био присиљен на попуштање, јаничарима је дозволио повратак у Београдски пашалук (1799). Јаничари, на челу са „дахијама“, својим старешинама, завели су режим насиља, не обазирјући се на султанове реформе и права дата Србима.

Буна на дахије

Присиљени да се сами бране од јаничарског терора, Срби су почели припреме за оружану борбу, ступили су у везе са својим сународницима у Хабзбуршкој монархији ради набавке оружја и муниције. Дахије су, сазнавши нешто о томе, у јануару 1804. године приредиле прави покољ, „сечу кнезова“ – како се говорило, побивши неколико десетина народних првака.

То крвопролиће непосредно је довело до избијања Првог српског устанка. У Шумадији је организовану борбу повео Карађорђе Петровић, бивши хајдук, ратник и трговац. Он је почетком фебруара 1804. године у Орашцу код Тополе изабран за вођу устанка. Устанак се нагло ширио, у варошима и паланкама су уништени и протерани турски гарнизони. У српске руке су дошли Рудник, Ваљево, Шабац и Пожаревац. Борбе су вођене против „дахија“ и „злих Турака“, уз поштовање султанове власти. Дахије су биле збачене и побијене на Ада-калеу, а устаничка војска се није разишла.

Рат са султановом војском

Устаници су тражили да Турци напусте пашалук, да се укину турски земљопоседи – читлуци и спахилуци, да се одбрана повери Србима и да Аустрија буде гарант споразума. Султан те захтеве није прихватио, па је побуна прерасла у устанак против турске власти. Устаници су војске султанових намесника потукли на Иванковцу, на Мишару (близу Шапца), код Делиграда и Алексинца, а затим су освојили Београд (1805-1806). Дошло је до преговора у којима су Срби умерили своје захтеве, тако да је била у изгледу ограничена аутономија: у Београду би остао султанов намесник, а из Србије би се протерали само „зли Турци“. Пре завршетка преговора избио је 1807. године руско-турски рат, па су Срби који су помоћ на страни тражили од самог почетка устанка, прекинули преговоре с Портом и прешли на сарадњу са Русијом. Међутим, Русија је исте године склопила примирје с Турцима, што је устанике довело у тежак положај. Нису, ипак, били нападани, јер је Porta морала да поштује примирје с Русијом.

Устаничка држава

Поред „вожда“ Карађорђа власт су имале војводе на територији једне или више нахија, пошто је подела из турског времена остала на снази. Као заједнички орган управе и старања о војсци основан је *Правитељствујушчи совјет*, у коме су биле заступљене нахије, а на челу је био прота Матеја Ненадовић. У нахијама и варошима били су магистрати, по европском обрасцу са управним и судским надлежностима. У време консолидације устанка (1807-1808) Правитељствујушчи совјет је добио веће надлежности у располагању приходима и вођењу спољне политике. Каснијом реформом добио је и „попечитеље“ (министре). Устаничке власти су се старале о просвети, па су отворене школе у многим местима, а у Београду и Велика школа (1808). У помоћ су долазили образовани Срби из Аустријске царевине, међи њима и Доситеј Обрадовић, који је као „попечитељ просвешћенија“ и умро у Србији.

Устаничка држава је била суочена са многим тешкоћама. Старешински слој се бринуо о својим интересима и о своме крају више него о целини државе. Понеке војводе су биле грамзиве и у своје руке су узимале имања одбеглих Турака, чак и јавне приходе. Сукобљавали су се са централном влашћу, а и међу собом. Карађорђе је постао „наследни врховни предводител“, али су и његову власт оспоравале поједине војводе.

Карађорђе, вођа Првог српског устанка

Ратовање 1809-1812.

Оружане акције су обновљене 1809, када је прекинуто руско-турско примирје. Рачунало се са савезничким руским снагама, али су оне биле недовољне. Карађорђе је продро на турску територију до Пријепоља и Бијелог Поља, али су Турци дубоко продрли у Србију долином Мораве, па се морао усредсредити на одбрану. Долазак руских одреда у Србију и руски продор на територији Бугарске, успешно ратовање и победа код Варварина (септембра 1810) омогућили су да се поврате раније границе. Поред давнашњих веза са Аустријом, устаници су у овом периоду покушали да успоставе везе са Наполеоном и дођу под његову заштиту. Са руским савезницима је прављен план да се дигну на оружје сви крајеви настањени Србима.

Букурешки мир и слом устанка

Руководећи се својим интересима и европском ситуацијом, Русија је у мају 1812. године склопила мир с Турском (Букурешки мир). Један његов члан је био у вези са Србима и предвиђао је: амнестију Србима, унутрашњу самоуправу, али и повратак Турака у градове и преузимање „крупног“ оружја од Срба. Требало је да Срби добију аутономију какву су имала Јонска острва, што су Срби и тражили 1806. године. Одредбе Букурешког мира нису биле фаталне по Србе због положаја предвиђеног за њих, већ због недоречености и тешкоћа спровођења у живот. Непотпуно обавештени и неповерљиви, Срби нису били спремни да предају оружје и тврђаве, поготову што је

део Турака желео потпуну капитулацију и обнову односа из времена пре устанка. За време док се преговарало и док су очекиване међународне интервенције, преовладало је уверење да се не треба предати, већ припремати одлучну одбрану. У јулу 1813. године турске војске су из три правца продрле на територију устаничке Србије. Отпор је пружен у свим крајевима, али су неповољно деловале Карађорђева болест и неслога међу старешинама. Почетком октобра Карађорђе је са једним бројем војвода прешао у Аустрију, а Турци су заузели Београд и најважније градове. Обнова турске власти била је праћена масовним одвођењем становника у робље и страховитим пљачкањем.

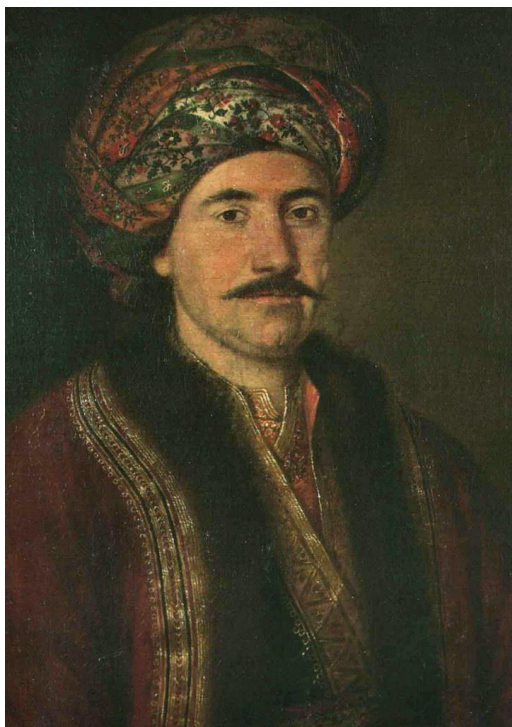
ДРУГИ СРПСКИ УСТАНАК

Таковски устанак

Обнова султанове власти вратила је Турке у градове и паланке, дала им је у руке спахилуке и читлуке, пружила прилику за освете и зулуме. Иако заоштравање није било у интересу власти, па су постављени и домаћи „оборкнезови“ из круга оних старешина које су остале у земљи и биле спремне да се покорављају Турцима, ипак се у тадашњој Османској царевини поштовање реда и закона није могло обезбедити. Присилени да се сами бране, Срби су се због неподношљивог зулума дизали на оружје. Тако је у Пожешкој нахији средином 1814. године избила Хаџи Проданова буна, у којој су се придружиле само две нахије, а неке народне старешине су помагале Турцима да побуну угуше. Репресалије и турско мешање изазвали су нови талас незадовољства и припреме за нови српски устанак. Водећу улогу имао је оборкнез Рудничке, Пожешке и Крагујевачке нахије, Милош Обреновић. Он је на збору у Такову на Цвети (23. априла) 1815. изабран за вођу. Устанак се брзо раширио и показао да су локалне турске мере осигуравања биле слабе, па се морала умешати Порта.

Преговори

На Србију су биле послате две војске, једна са југа од Ниша, друга са запада из Босне. Процењујући да се не може носити са толиком турском силом, кнез Милош је и после два већа сукоба с Турцима на Љубићу и Дубљу, изјављивао верност султану и побуну објашњавао као одговор на зулуме београдског паше. Ступио је у преговоре са оба турска команданта, пустио је Марашли Али-пашу, попустљивијег у погађањима и послао „депутацију“ на преговоре у Цариград, да уђе у Београд. Одредбе Букурешког мира и неостварене погодбе из времена Првог српског устанка пружале су оквир за помирење на основи ограничене српске аутономије. Усменим споразумом Србима је било обећано да ће уз турске власти у суђењу Србима учествовати и кнезови, да ће данак сами прикупљати и предавати га Порти, да ће се у Београду основати народна канцеларија као управно тело од 12 кнезова.

Милош Обреновић

Ширење аутономије

Вештом политиком, користећи добре односе са београдским везиром Марашли-Али пашом, кнез Милош је тихо и постепено мењао односе у своју корист и ширио уску подлогу аутономије. Искључио је Турке из суђења Србима, поштујући и даље њихову надлежност у мешовитим споровима. Преузео је као закупник убирање царина и такса, увео је своје војнике „солдате“. Ишле су му наруку међународне околности, јер су Турцима руке биле везане грчким устанком, мешањем европских сила и побуном локалних турских моћника. После новог руско-турског рата (1826-1829) султан је био обавезан на поштовање одредаба Букурешког мира у односу на Србију. Уследило је 1830. издавање султановог хатишерифа (царски акт), са одредбама које су шириле и прецизирале аутономију: годишњи царски данак је одређен за целу земљу, сви унутрашњи послови су препуштени кнезу и старешинама. Милош који је од 1815. био „врховни кнез и управитељ народа српског“, султановим актом је добио признање наследног кнежевског достојанства. Велики успех је био проширење Србије на „шест нахија“, које су на југу и истоку окруживале Београдски пашалук и биле ослобођене у Првом устанку. Границе су тада ишле до Рашке, између Алексинца и Ниша и до Тимока.

Милошев режим

Дужи период мира и ограничене аутономне управе омогућио је постепено изграђивање српске државе. Развој је кренуо са веома ниске полазне тачке, јер земља, опустошена дугим ратовањем и притиснута наслеђем турског режима, није

учествовала у прогресу карактеристичном за европски XVIII век. Србија је била у тешком стању, исцрпена и сиромашна, са заосталим и нападеним становништвом. Тешке прилике су се споро и суровим средствима мењале. Турски и европски начин владања примењивани су напоре, као што су српски и турски органи делили власт у првом периоду. Кнез Милош се одлучно успротивио да се спахијска земља после потискивања Турака подели мањем броју српских угледних породица, чиме би се образовало ново племство. Уместо да турску господу замени српска господа, право на земљу признато је сељацима који су на њој живели и који су је обрађивали. Тиме је Србија уз ослобођење од непосредне турске власти извојевала и једну важну тековину тадашњих демократских револуција.

Иначе је у области трговине, дажбина и располагања јавним добрима кнез Милош својим личним монополом, заменио турску власт. За разлику од времена Првог устанка, када је Карађорђе са својим саветницима настојао да државу устроји по европском обрасцу – раздвајајући оно што је јавно од оног што је приватно, под Милошем су многа јавна права и дажбине искоришћавани као део господаревог имања. На турски режим је подсећала нарочито Милошева власт, ослоњена на силу, његова безобзирност у обрачуна са противницима. Многи народни прваци платили су главом своје противљење Милошевом режиму, међу њима и Карађорђе, који је 1817. године, када се вратио у Србију, убијен по Милошевом наређењу. Мери народног незадовољства и Милошове суровости показује 1825. Ђакова буна, устанак Милоја Поповића Ђака, који су Милошеви људи угушили за неколико дана. Устаници су захтевали смањење пореза, смањење кулука и „укидање књажевог зулума“.

Кнежевина Србија након Другог српског устанка

Реформе

Деспотска власт кнеза Милоша била је делом искоришћена и за мењање прилика у земљи, у правцу привредног јачања и побољшавања животних услова. Кнез је помагао колонизацију земље, спровео је „ушоравање“ насеља ломећи некад жесток отпор, заводио је напредне санитарне мере да би земљу одбранио од зараза, олакшавао је извоз у Аустрију и подстицао привредно повезивање са развијеним европским земљама, покушавао је да обнови рударство, позивао је стране стручњаке и слао младе људе на школовање у Европу. У Србији су тада биле у оптицају 43 врсте новца, од чега највише турских и аустријских златних и сребрних монета. Курсеви по којима су ови тако различити новци примани одређивали су се на основу тежине и финоће племенитог метала у њима. Кнез Милош је прописивао курс приликом прикупљања пореза, па је новчане јединице примао по једном, а предавао их Турцима по другом курсу. Из ове манипулације настала је разлика између „чаршијских гроша“, којима се обрачунска вредност слободно утврђивала, и упола слабијих „пореских гроша“, којима је власт утврђивала вредност, и та се разлика деценијама одржала у Србији.

Иако неписмен, Милош је био мецена истакнутих српских интелектуалаца свога времена и енергично је радио на ширењу мреже основних школа. Обезбедио је штампарију („Типографија“) и новине, покренуо позориште. Велики успеси и резултати нису отклонили узроке незадовољства, па нису престајали ни захтеви да се кнежева власт ограничи.

Спорови око устава

Српска кнежевина се врло рано суочила са уставним проблемима. Не желећи да буде ограничаван, одредбу о „савету старешина“ кнез Милош није спровео у живот. Тиме је изазвао против себе широки покрет почетком 1835. године, који је предводио Милета Радојковић, коме су се прикључиле многе старешине, чак и личности из кнежеве најближе околине. Сељаци из Ћупријске, Јагодинске и Крагујевачке нахије пошли су на кнежеву престоницу, која је тада била у Крагујевцу. Без штета и крвопролића овај покрет се разишао када је у име кнежево дато обећање да ће се о Срећењу састати Народна скупштина и донети устав.

Устав је израдио Димитрије Давидовић, учени Србин из Царевине у кнежевој служби, угледајући се на либералне уставе неких европских држава. Предвиђао је народну скупштину и савет уз кнеза, независно судство, увођење министарстава, грађанима је јамчио широка права. Устав је био сувише либералан не само за кнеза Милоша већ и за његове заштитнике. Већ тада је речено да је то „француски расад у српској шуми“. Противљење великих сила кнезу је добродошло да укине Устав неколико недеља после његовог доношења.

Турски устав и абдикација

Криза се убрзо заоштрила, па је султан под утицајем Милошевих противника прописао устав у форми хатишерифа („Турски устав“) крајем 1838. Тај устав је

прочитан 1839. и по њему је кнез Милош именовао четири министра попечитеља и поставио 17 чланова Совјета. Не желећи да дели власт са Совјетом, кнез је покушао да га обори (од њега потиче жигосање називом „Турски устав“, а кад то није могао, одрекао се престола (јуна 1839) и отишао на своје поседе у Влашкој. Кнез је постао његов старији син Милан, уз кога је стајало намесништво, али је он убрзо умро, па је позван Милошев син Михајло. Сматрајући да Милош припрема преко сина и својих људи повратак, његови противници су 1842. године устали против Михајла Обреновића, протерали га из земље и за кнеза изабрали Карађорђевог сина Александра (1842-1858).

Противници кнеза Милоша су још за његове владе стекли надимак „уставобранитељи“ због залагања за ограничење личне власти и увођење државних институција. Сменом на престолу била им је пружена прилика да своја политичка начела остваре.

Признање великих сила

Упркос турском настојању да Кнежевину Србију третира као сопствену територију и да потискује симболичке изразе српске аутономије, Србија је још за време кнеза Милоша успоставила дипломатске везе са појединим државама, пре свега великим силама. Било је то посредством конзула: аустријског, британског, руског и француског (1836-1839). Српска дипломатска служба организована је тек на основу управне реформе по „Турском уставу“. Присуство страних представника у време Вучићеве буне и смењивања династија (1842) дало је прилике да, заступајући принципе легитимитета, осуде устајање против законитог владара. Избор кнеза Александра је оспорен, он је поднео оставку, а затим је Народна скупштина поновила свој ранији избор. Нарочито се Русија опирала, па је Porta тек крајем 1843. издала берат са потврдом кнежевског достојанства Карађорђевог сина.

Унутрашња политика

Уставобранитељски режим није имао ни снаге ни прилике за знатнију спољнополитичку активност. Мада је настојао да формулише политички програм, главне снаге је посветио унутрашњој политици, организацији управе у складу са одредбама „Турског устава“. Уз Совјет и министре образована је Књажевска канцеларија, чији је старешина био попечитељ иностраних дела. Србија је имала посланика „капућехају“, у Цариграду и представника у Букурешту, а тек у другој половини XIX века упућени су посланици у друге земље. Пре тога су послове обављали разни „агенти“. Велике потребе регулисања својинских односа наметнуле су задатак да се 1844. донесе *Грађански законик*, ослоњен на одговарајући аустријски законик и опште принципе римског права. Постепено је изграђивана мрежа судова од „примерителних“ до Касационог (1846).

Уставобранитељски режим се много старао око чиновника и регулисања њиховог положаја. Чиновници су били стуб владе, главна спона са народом, мада су били слабог образовања и склони самовољи и злоупотребама. Велики део народног

незадовољства у ово време и касније био је управљен против неспособних и подмитљивих чиновника и бирократије уопште.

Привреда

У ово време кнежевину Србију захватио је незадрживи процес модернизације. Неке од великих тековина индустријске револуције дошле су и на њен праг. Државна поштанска служба организована је 1843, а телеграфске линије су прорадиле 1855. године. Систематски се праве путеви, веома скромни, насути, да би се могли користити без обзира на временске прилике. Прва индустријска постројења оснивају се средином века, једино се у ово време покушало са покретањем фабрике стакла у Јагодини. Као и крајем XVIII века, јак је извоз стоке и пољопривредних производа у Аустрију, што подстиче на повећање пољопривредних површина и сточног фонда.

Културне прилике

У време уставобранитеља настављају се иницијативе из Милошевог времена. Проширена је и стабилизована мрежа основних школа, основане су гимназије у Крагујевцу (1835) и Београду, полугимназије у другим градовима, као и Велика школа и Лицеј (1838). Основано је и Друштво српске словесности, претходник Српског ученог друштва и Српске академије наука (1842). До средине века Кнежевина је већ имала зачетке Народне библиотеке, Народног музеја, штампарију у којој се штампало и за потребе хришћана под турском влашћу.

Начертаније

Уставобранитељска влада је била лојална према султану, али су утицајни појединци рачунали на пропаст Османског царства и бавили се проблемима који могу искрснути у будућности. Упознали су актуелне европске политичке идеје, међу осталима и деловање пољске емиграције против Русије и великих сила. Министру иностраних послова Илији Гарашанину је Франтишек Зах, који је постао чиновник у Кнежевини, израдио преднацрт једног политичког програма у коме је Србији било намењено да постане стожер окупљања Јужних Словена. На основу тога Гарашанин је формулисао *Начертаније*, програм српске политике (1844) коме је смисао „да тежи себи приљубити све народе српске који је (тј. Србију) окружавају“, не задовољавајући се тадашњим границама. Начертаније је садржало и смернице српске политике према појединим земљама и народима. Колебање између шире, јужнословенске, и уже, српске, оријентације, испољено приликом настанка Начертанија, јављаће се и касније код српских политичара и политичких странака.

СРБИЈА: ОД ВАЗАЛНЕ КНЕЖЕВИНЕ ДО НЕЗАВИСНЕ КРАЉЕВИНЕ

Смена династија

Режим уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића није био уздрман у време револуционарних догађаја 1848–49. године, кад су и владајући кругови и становништво били заокупљени судбином Срба у Угарској. Бивао је, ипак, изложен критици због пасивности у време Кримског рата (1853-1856), у коме је Русија остала усамљена, а и због крутог става власти. Ауторитет су му нарушавали и сукоби између кнеза и чланова Савета. Противници режима били су млади људи образовани на страним универзитетима, поборници реформи у духу либералних и демократских идеја, и присталице династије Обреновић.

Кад је крајем 1858. године требало сазвати скупштину (Светоандрејска скупштина по празнику на који је одржана), организацију су узели у своје руке млади либерали и обреновићевци. Захтевали су оставку кнеза Александра, којег су чланови савета неодлучно подржавали. Кнез је био присиљен да се склони у београдску тврђаву и да напусти земљу, а Скупштина је за кнеза изабрала старог Милоша Обреновића, који је владао само две године 1858–1860.

Ослобођење градова и балкански савези

Милоша Обреновића је наследио кнез Михаило (1860-1868), који је повео одлучнију политику према Османском царству. Посебним законима о Државном савету, о државној управи, као и о народној војсци, обеснажио је одредбе „Турског устава“. Бомбардовање београдске вароши из тврђаве 1862, као последица туче код Чукур-чесме, искористио је да помоћу гарантних сила изнуди напуштање тврђава у којима су били Турци. То је остварено до 1867, кад је последња турска посада испраћена из београдске тврђаве. Упоредо с преговорима с Портом, кнез Михаило је склопио савезе са Црном Гором (1866), Грчком (1867), Влашком (1868), са вођама бугарске емиграције уговорано је оснивање заједничке српско-бугарске државе, са првацима Народне странке у Хрватској планирало се ослобађање Босне. Сви ови дипломатски потези остали су без резултата, јер је у јуну 1868. године кнез Михаило пао као жртва атентата.

Устав из 1869. године

Нестанак владара који није имао наследника уздрмао је кнежевину у којој су државне институције стављене на пробу. Образовано је Намесништво, сазвана Народна скупштина, која је као наследника потврдила Милана Обреновића, унука Јеврема, брата кнеза Милоша. У тренутку избора кнез је био малолетан, налазио се на школовању у Паризу, па је Скупштина изабрала намеснике који су водили државну политику до пунолетства владара. Намесници нису имали јаку личну власт као кнез Михаило, који је био непопуларан код либерала и омладине. Они су сарађивали и са конзервативним политичарима, али и са либералима. Не базирајући се на врховну власт султана и став гарантних сила, Скупштина је 1869. године донела Устав, који је

представљао корак напред у развоју парламентаризма, мада су га критиковали и либерали и заговорници јаке владарске власти.

Устанак у Херцеговини

На територијама под непосредном влашћу султана, на којима је живео значајан део српског народа, било је непрекидно превирање. Смењивале су се локалне буне хришћанског становништва против ага и бегова, господара земље, који су неумерено изнуђивали терете и давања, и побуне муслиманских земљопоседника и ратника, који су се опирали реформама централне власти усмереним на то да се поправи положај султанових хришћанских поданика и заведе равноправност пред законом. У почетку без већег одјека, ове буне временом почињу привлачити заинтересоване околне државе.

У време сакупљања десетине, 9. јула 1875. године, планула је „Невесињска пушка“, означавајући почетак устанка који се брзо проширио на целу Херцеговину, изолујући турске гарнизоне и спречавајући комуникације. Месец дана касније устанак је избио и у Босни. Борбе су изазвале масовна кретања становника у збегове и преко граница. Како су устанци планули и у Бугарској а турска власт их гушила уз крвопролића, „источна криза“ је привукла пажњу светске јавности.

Ратови против Турске

Русија и Аустроугарска склопиле су тајни споразум поделивши интересне сфере: српском ширењу противила се Аустроугарска, што је Русија прихватила, добивши слободне руке према неослобођеној Бугарској и према Цариграду. У Србији су вести о устанку и страдању становништва изазвале велику узрујаност, јавно мњење је тражило да Србија уђе у рат против Турске. У Србији и међу Србима у Угарској и Хрватској оснивани су одбори за помоћ устаницима и жртвама. Црна Гора је непосредно помагала устанике. Склопивши савез, Србија и Црна Гора су ушле јуна 1876. године у рат са Османским царством.

Србија је располагала народном војском која је била слабо наоружана и без одговарајућег вођства и искуства, јер се пола века није ратовало. У помоћ су дошли руски официри. Војне операције су имале неповољан ток по Србију, па је, за захтев Русије, дошло до прекида ватре, а касније и примирја (1. новембар 1876). Крајем фебруара 1877. године склопљен је и мир без значајних губитака. Међутим, кад је у јесен 1877. Русија ступила у рат, наишла је на територији Бугарске на жесток отпор, па је подстакла Србију да поново зарати. У овом рату српска војска је била у офанзиви. напредовала је према Нишу, освојила га као и Куршумлију, Врање, Гњилане. Вест о руско-турском примирју затекла је српску војску на Косову.

Берлински конгрес

Српско вођство је рачунало да добије Стару Србију, што је у тадашњим управним јединицама значило Косовски вилајет и санцаке Ниша, Призрена, Скопља и Новог Пазара. Претходни уговор о миру Русије и Османског царства (Санстефански

мир 3. марта 1878), предвиђао је незнатно проширење и независност Србије, али зато Велику Бугарску од Црног мора до албанских планина. Црна Гора је прошла нешто боље. Српска јавност и политички кругови променили су тада став према Русији.

Против решења из руско-турског уговора биле су и Енглеска и Аустрија, па су вршиле притисак да се мировни уговор ревидира, што је требало урадити на међународној конференцији у Берлину (јуна 1878). Србија се ради заштите својих интереса морала обратити Аустроугарској, прихватавши неке обавезе (изградња пруге, регулација Ђердапа, трговински уговор). Србији је призната независност и после великих натезања добила је градове: Ниш, Пирот, Врање, Лесковац и Прокупље, много мање од оног што се очекивало. Незадовољство у Србији је било још веће због тога што је Аустроугарској допуштено да окупира Босну и Херцеговину, чиме је онемогућено ослобођење српског становништва у овим земљама. Истовремено, Берлински конгрес је на светло дана изнео једну чињеницу, нескривене тежње Аустроугарске за даљи продор ка истоку, које ће довести до нових сукоба на почетку XX века.

БАЛКАНСКИ РАТОВИ 1912-1913.

Због неиздрживог положаја својих сународника у Турској, али и због политичких и војних интереса, Србија, Бугарска, Црна Гора и Грчка су 1912. године склопиле Балкански Савез. Ове четири државе су од 1912. до 1913. године против Турске водиле Први балкански рат, у којем су је војнички потпуно поразиле и ослободиле своје сународнике вековног ропства. У Другом балканском рату 1913, који је вођен због поделе територија, Бугарска је ратовала против своја три доскорашња савезника, али и Румуније и Турске, и врло брзо је поражена. Овим ратовима је потпуно измењена политичка карта Балкана. Турска је готово протерана из Европе, а балканске државе су на њен рачун оствариле значајна територијална проширења. На тим територијама је коначно укинут феудализам. И поред великих жртава балканских држава, сва важнија питања приликом склапања мира решавана су под пресудним утицајем великих сила, а не самих учесника рата.

Криза Османског царства и тежак положај хришћана

Почетком XX века Турско царство је било у дубокој кризи, која је трајала више од два века. Хришћанско становништво је формално-правно било изједначено са муслиманским, али у пракси често није имало ни елементарну правну сигурност. Често је било изложено пљачки и насиљима сваке врсте.

Балканске државе, Грчка, Србија, Црна Гора и Бугарска су у XIX веку стекле независност, али су њихове владе и јавност сматрале да од турске власти морају бити ослобођене све оне територије које су улазиле у састав њихових средњовековних

држава, које су Турци заузели у XIV и XV веку. То је практично значило протеривање Турске са Балкана. Поред ових националноослободилачких циљева, балканске државе су имале и своје стратешке и економске претензије. Између осталог, Србији је био неопходан излаз на море; Бугарска је имала претензије на Вардарску долину, па и читаву Македонију. Грчка је намеравала да се прошири на Солун и део Тракије, док је Црна Гора тежила да заузме Скадар и територијално се прошири на север и исток.

Велике европске силе су проблем Балкана посматрале у склопу Источног питања. Оне су у овом тренутку биле изричито против отварања кризе на Балкану. У Европи подељеној на **блок Антанте** и **блок Централних сила**, свака међународна криза могла је прерасти у општеевропски рат, за шта ни једни ни други још нису били спремни. Осим тога, Аустроугарска и Немачка су јачање балканских држава сматрале јачањем руских интереса на Балкану. Сличан став су имале чак и савезнице Русије, Велика Британија и Француска.

Међу балканским државама постојала су бројна супарништва. Једно од најспорнијих било је питање Македоније (која се делила на три регије: Пиринску Македонију – данас у саставу Бугарске; Егејску Македонију – данас у саставу Грчке и Вардарску Македонију – данас Северна Македонија). На овој територији, тада под турском влашћу, живело је словенско становништво са још неизграђеном националном свешћу. Бугарска, Србија и Грчка су на овим просторима националном пропагандом, али и слањем књига и учитеља, покушавале да придобију локално становништво. Најпре Бугарска, а потом и Србија и Грчка, почеле су са убацивањем добровољачких чета – комита – на турску територију. Требало је да оне штите локално хришћанско становништво, али је с временом и међу њима долазило до оружаних сукоба.

Без обзира на све супротности и спорове, околности су балканским државама налагале склапање савеза за рат против Турске. То питање је постало посебно актуелно после изненадног рата између Италије и Турске у северној Африци и Средоземљу 1911. године. Преговори између Србије и Бугарске започели су у најстрожој тајности још крајем 1911, али су више пута застајали због бројних спорних питања. Залагањем председника владе Милована Миловановића и Ивана Гешова дошло је до обостраног попуштања и марта 1912. године склопљен је српско-бугарски савез, а нешто касније и војни споразум. Поред рата против Турске, савез је подразумевао и заједничке обавезе за случај напада Аустроугарске на Србију или Румуније на Бугарску. Споразумом није у потпуности дефинисана подела територија, али је договорено да у случају спора коначну одлуку о томе донесе руски цар. Крајем маја 1912. Бугарска је склопила савеза са Грчком, потом је Црна Гора постигла усмени споразум са Бугарском и, на крају, септембра 1912. потписан је савез Србије и Црне Горе. Тиме је окончано склапање Балканског савеза.

ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ

Током лета 1912. године у европском делу Турске дошло је до немира и страдања Срба. Било је и чарки на црногорско-турској граници. Према савезничком договору, у рат је прва ушла Црна Гора 8. октобра 1912. Чланице Балканског савеза послале су Турској дипломатску ноту тражећи хитне реформе у Македонији, али на њу није одговорено, па су и Србија, Бугарска и Грчка објавиле рат Турској. Европске силе су се противиле рату, па су истог дана када је он почео балканским државама упутиле заједничку ноту да, без обзира на исход рата, на Балкану неће бити дозвољене територијалне промене.

Јавност балканских држава рат је дочекала с великом одлучношћу и решеношћу да коначно протера турску власт са Балкана. Тако је било и у Србији. Током XIX века више нараштаја је ишчекивало ослобођење Косова и Старе Србије. Сада је оно било надохват руке. Тако се, поред позваних на мобилизацију, у војску јавио и велики број добровољаца, па је српска војска бројала близу 400.000 људи. Она је била подељена у три армије, на чијем челу су се налазили престолонаследник Александар Карађорђевић и генерали Степа Степановић и Божидар Јанковић. Начелник Генералштаба био је генерал Радомир Путник, који ће због заслуга у овом рату добити чин војводе. Већ на самом почетку рата, крајем октобра, српска војска је однела победу над главнином турских снага у бици на Куманову, а потом наставила према Скопљу, да би средином новембра још једном победила Турке у бици код Битоља. Истовремено, Трећа српска армија је муњевитим продором ослободила Косово, а потом преко северне Албаније избила на јадранску обалу, чиме је био испуњен један од ратних циљева. Бугарска војска је такође однела две значајне победе, али није могла да заузме утврђени град Једрене. Грци су после неколико мањих победа заузели Солун. Црногорско напредовање такође је било успешно, али је заустављено код утврђеног Скадра.

Турска се налазила пред потпуном катастрофом и тражила је посредовање европских сила. Децембра 1912. године потписано је примирје и организована конференција у Лондону. Аустроугарска је настојала да умањи добитке Србије и спречи њено јачање. Један од разлога за то била је њена све већа популарност међу Словенима у Двојној монархији. Отворено непријатељство према Србији Аустроугарска је испољила и у време Анексионе кризе (1908-1909) и Царинског рата (1906-1911). Сада је од Србије захтевано да повуче војску с јадранске обале, а од Црне Горе да прекине опсаду Скадра и уступи стратешки важан Ловћен. Ове захтеве је пратила мобилизација аустроугарске војске и озбиљна претња ратом Србији. Уз подршку Аустроугарске, у Валони је крајем новембра 1912. године проглашено стварање Албаније, што је практично значило да Србија неће добити излаз на море.

Када је на конференцији у Лондону мировни споразум био на видику, у Турској се крајем децембра 1912. године догодио преврат и Први балкански рат је настављен. Бугарска војска је уз помоћ делова Друге српске армије и њене тешке артиљерије

марта 1913. године коначно заузела Једрене, а Грци су истовремено заузели Јањину. Црногорска војска је наставила опсаду Скадра, а у помоћ јој је стигла једна српска дивизија с тешком артиљеријом.

Уз огромне црногорске губитке Скадар се коначно предао априла 1913. године. Аустроугарска је извршила нови притисак на Србију и Црну Гору и уз претњу ратом тражила да црногорска војска напусти Скадар. Будући да јој је сва војска била на југу и да Бугарска није била вољна да испуни савезнички уговор и пружи помоћ у евентуалном рату са Аустроугарском, Србија је била принуђена на попуштање и повлачење своје војске са јадранске обале. Црна Гора је убрзо морала да преда Скадар.

Турска је била потпуно поражена, а њена војска потиснута готово до самог Цариграда и поново принуђена да тражи примирје. Први Балкански рат је окончан 30. маја 1913. године Лондонским миром. Овим миром турска је изгубила све територије на Балкану, изузев околине Цариграда. Грчка је добила Солун, Крит и острва у Егејском мору. Уведен је међународни протекторат над новооснованом Албанијом. Србија је ослободила колевку своје државности Косово и стару Рашку, али није добила излаз на море. Црна Гора је добила територијална проширења у Рашкој области и Метохији, али је њена јавност била разочарана губитком Скадра. Између Бугарске и Србије, али и Бугарске и Грчке, настао је спор око поделе територија у Македонији. Овај спор ће ускоро довести до новог рата.

Србија, Црна Гора и Албанија 1913. године

ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

Србија је под притиском Аустроугарске морала да се повуче са јадранске обале и тиме остала без значајних територијалних добитака, али и економски и стратешки веома значајног излаза на море. Као надокнаду за то тражила је територије у Вардарској Македонији, које је српска војска заузела у Првом балканском рату. Бугарска је захтевала да те територије, у складу са савезничким уговором из 1912. године, припадну њој. Српска влада и јавност, а посебно војни кругови, никако нису хтели да предају територије које су заузели уз велике жртве. Уз то, наглашавано је, Бугарска није испунила своје обавезе из војног дела уговора. Истовремено је трајао спор између Бугарске и Грчке око Солуна и делова Тракије. У таквим околностима, 1. јуна 1913. године Србија и Грчка су склопиле савез.

У Бугарској је, подстицана од Аустроугарске, све више јачала ратоборна струја. Влада Ивана Гешова је смењена, а нову је формирао заговорник рата Стојан Данев. Нова влада је одбила посредовање руског цара, које је било предвиђено уговором из 1912. године.

Други балкански рат је отпочео препадом бугарске војске на српске положаје на реци Брегалници у ноћи 29-30. јуна 1913. године. Српска војска је издржала први удар, дошло је до крваве битке, у којој је уз велике обостране губитке победу однела српска војска. Против Бугарске су заратиле и Грчка и Црна Гора. Прилику је искористила и Румунија, која је Бугарску напала са севера и заузела Добруцу. Истовремено, Турска је напала Бугаре с истока и успела да поврати Једрене. Бугарска се нашла изолована са свих страна, а њена војска страховито поражена у одлучујућој бици на Брегалници. Влада Данева је поднела оставку, а Бугарска је 20. јула била принуђена да затражи примирје.

Мир је закључен у Букурешту 10. августа 1913. године. Србија је овим миром добила источни део Вардарске Македоније, Грчкој је припала Егејска Македонија и део Тракије. Румунија је припојила јужну Добруцу, а Турској је враћено Једрене с околином.

Проширење Србије после Другог балканског рата

Последице балканских ратова

Највећи губитник у балканским ратовима била је Турска која је изгубила огромне територије на Балкану. Бугарска јавност је и поред великих територијалних добитака и излаза на Егејско море балканске ратове доживела као националну катастрофу, а као највећег кривца за то видела је Србију. Србија је успела да ослободи Косово и Стару Србију, али није имала снаге да се сачува економски и стратешки значајан излаз на Јадранско море. Ипак, проширила је своју територију за близу 40.000 km² и повећала број становника за 1,5 милиона. Црна Гора је такође остварила територијално проширење, али је морала да напусти Скадар, упркос великим жртвама приликом његовог освајања. Грчка је у овим ратовима удвостручила територију и број становника. Створена је и албанска држава. У велику тековину балканских ратова може се убројати и укидање феудалних односа који су нестали с протеривањем турске власти.

Србија је у овим ратовима имала огромне губитке – скоро 50.000 људи, уз велики број рањених и инвалида. Трошкови ратова су процењени на око милијарду франака, што је био цео једногодишњи национални доходак. Да би залечила последице ових ратова Србији је био потребан дуг период мира.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ (1914 – 1918)

Први светски рат је трајао од 1914. до 1918. године. У њему је учествовала већина великих светских сила, груписаних у два сукобљена војна савеза: Савезника (окупљених око Тројне Антанте) и Централних сила. Више од 70 милиона људи је било под оружјем, а од тога преко 60 милиона људи у Европи је било мобилисано у један од највећих ратова у историји. Последице рата су биле да је убијено више од 15 милиона људи, 20 милиона рањено, а директне учеснице рата претрпеле су и огромна разарања држава и привреда. Први светски рат познат је и под именима *Велики рат* и *Светски рат* (до избијања Другог светског рата).

Први светски рат су водила два велика савеза. Силе Антанте су на почетку чиниле Србија, Црна Гора, Русија, Француска, Велика Британија и Јапан. Централне силе су пре почетка рата чиниле Немачка, Аустроугарска и Италија, која је због Лондонског уговора од 26. априла 1915. године, којим је за Италију предвиђен део Далмације, Истра, Горица, Кварнерска острва и Додоканези, приступила силама Антанте. Османско царство се придружило Централним силама октобра 1914, а годину дана касније то је урадила и Бугарска. САД улазе у рат 6. априла 1917. после објављивања Цимермановог телеграма којим добијају повод. Румунија приступа Антанти 1916 када је потписан Букурешки споразум. Грчка је на почетку рата била неутрална, али 1917. приступа страни Антанте. До завршетка рата, од европских земаља Холандија, Швајцарска, Шпанија и скандинавске државе су остале званично неутралне.

Непосредни повод за рат је био атентат на наследника аустроугарског престола, надвојводу Франца Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914, кога је убио Гаврило Принцип, Србин из Босне, која је тада била део Аустроугарске. Објава рата Аустроугарске Србији активирала је низ савезништава која су покренула ланчану реакцију објава рата. До краја августа 1914. већи део Европе се нашао у рату.

Рат се водио на неколико ратишта који су пресецали Европу. **Западни фронт** се одликовао системом ровова и утврђења које је одвајала ничија земља. Ова утврђења су се простирала дужином већом од 600 km. Западни фронт простирао се од Антверпена на северу до неутралне Швајцарске на југу. На **Источном фронту**, који се водио на дужини од 1600 km, велика пространства источноевропских низија и ограничена железничка мрежа нису омогућиле да се овде развије стање као на Западном фронту, иако су сукоби били подједнако жестоки. Поред тога, жестоки сукоби су вођени на **Балканском, Блискоисточном и Италијанском фронту**, а непријатељства су се одвијала на мору, и по први пут, у ваздуху.

Рат је окончан потписивањем неколико мировних споразума, од којих је најважнији **Версајски мир** 28. јуна 1919, иако су силе Антанте потписале примирје са Немачком 11. новембра 1918. Најоучљивија последица рата је била нова територијална

подела Европе. Све чланице Централних сила изгубиле су територије, а створене су нове државе. Немачко царство је изгубило своје колоније, проглашено је одговорном за рат и принуђено да плаћа велику одштету. Аустроугарска и Османско царство су били распуштени. Од територија које је заузимала Аустроугарска створене су Аустрија, Мађарска, Чехословачка и Краљевина СХС. Османско царство је укинато, територије Царства ван Анадолије су биле додељена као протекторати силама Антанте, док је језгро Османског царства реорганизовано у Републику Турску. Руска Империја, која је изашла из рата након Октобарске револуције, је изгубила велики део територије на западу, а на тим територијама створене су нове државе: Финска, Естонија, Летонија, Литванија и Пољска. Након рата основано је Друштво народа као међународна организација посвећена избегавању будућих ратова решавањем спорова између држава дипломатским путем. Први светски рат је означио крај поретка који је постојао након Наполеонових ратова и био је важан фактор избијању Другог светског рата.

Узроци

Сарајевски атентат

Суђење Гаврилу Принципу 5. децембра 1914.

Гаврило Принцип је 28. јуна 1914. године у Сарајеву извршио атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Принцип је био члан Младе Босне, организације чији су иредентистички циљеви били уједињење Јужних Словена и ослобођење од аустроугарске власти. Овај атентат је био један од догађаја који су проузроковали кризу, која је потом довела до избијања Првог светског рата. Аустроугарска је упутила ултиматум Србији, у којем је у десет тачака изнела своје захтеве. Српска влада је условно прихватила све захтеве из ултиматума, сем тачке број пет, која је нарушавала суверенитет Краљевине Србије и која је била у супротности са уставом. Добијени одговор на своје захтеве Аустроугарска није сматрала задовољавајућим, па је одмах објавила рат Србији.

Трка у наоружању

Мапа са учесницима у Првом светском рату:

Антанта, **Централне силе**, Неутралне земље

Поморска трка између Британије и Немачке интензивирала се 1906. поринућем брода ХМС Дреднот, револуционарног пловила чија су величина и сила учинила претходне бојне бродове застарелим. Британија је такође била далеко испред Немачке и Италије и у другим морнаричким областима. Пол Кенеди је истакао да су обе земље веровале у тезу Алфреда Тајера Мејхана (енгл. *Alfred Thayer Mahan*) о *управљању*

морем, као виталним чиниоцем једне државе; искуство са *guerre de course* показало је да Мејхан није био у праву.

Након поринућа ХМС Дреднота, Британија и Немачка су се концентрисале на прављење бојних бродова сличних димензија и тонаже. До почетка рата Британија је укупно поринула 29, а Немачка 17 бојних бродова дреднот.

Државна потрошња према војсци је више деценија расла, поготову од Француско – пруског рата. Од 1910. до 1914. године, док је Француска повећала издавања за 10%, Британија за 13%, Русија за 39% а Немачка за чак 73%. Све европске војне силе (изузев Британије) имале су војну обавезу. Француска је увела регрутни систем након Револуционих ратова, Аустроугарска од 1868, Немачка од 1870, Италија од 1873, Русија од 1874, а Србија од 1883. године. У 1913. и 1914. години Немачка је повећала стајаћу војску за 170.000 војника. Француска је продужила војни рок са две на три године, а Русија са три на три и по године.

Планови

Немачки план за вођење рата — Шлифенов план је предвиђао опасност вођења рата на два фронта. Због тога је било неопходно да Немачка брзо елиминише једног противника пре него што би се обрачунала са другим. План је предвиђао брзу мобилизацију и изненадни снажан заобилазни маневар кроз Белгију и Луксембург, чија би неутралност била занемарена, како би се Француска поразила пре него што она спроведе мобилизацију. После победе над Француском, немачка армија би железницом била пребачена на исток где би уништила руску армију, којој би требало знатно више времена да мобилише своје трупе и пребаци их до границе.

Француски план XVII је предвиђао брз продор у Рурску област, која је представљала срце немачке индустрије, што је у теорији требало да онеспособи Немачку за даље вођење рата. Руски план XIX предвиђао је мобилизацију руских снага, и њихово распоређивање дуж границе са Аустроугарском и Немачком.

Сва три плана ослањала су се на брзину као на један од одлучујућих фактора за победу. Припремљени су прецизни временски распореди, а једном започета мобилизација, било би веома тешко заустављена. Такође, планови Француске, Немачке и Русије су били наклоњени офанзивним дејствима што је било у очигледној супротности са стварним могућностима и развојем ситуације на терену.

Аустроугарски војни план био је „да се Србија прегази пре него што би се Русија, којој је за извршење мобилизације требало више недеља, могла да појави на попришту с надмоћнијим снагама“.

Објава рата

Војна савезништва у Европи 1914.

Влада Аустроугарске искористила је убиство надвојводе Франца Фердинанда као **повод** за решавање српског питања у чему је имала подршку Немачке. Дана 23. јула 1914. Србији је упућен ултиматум који је садржао десет захтева, од којих су неки били неприхватљиви за суверену државу. Одговор Србије на ултиматум је имао резервисан тон али је захтев под бројем шест био одбијен. Ослањајући се на подршку Русије, Србија је одбила захтев под бројем шест (иако је првобитним нацртом одговора на ултиматум овај захтев био прихваћен) и објавила је општу мобилизацију. Као одговор на то Аустроугарска је **објавила рат** Србији 28. јула 1914. на шта је Русија реаговала објавивши делимичну мобилизацију снага на граници са Аустријом. Руски генералштаб је 31. јула обавестио цара да је делимична мобилизација логистички неизводива због чега је наређена општа мобилизација. Немачка је 1. августа објавила рат Русији, а Француској два дана касније. Током напада на Француску, немачке снаге које су наступале ка Паризу, ушле су у Белгију и нарушиле њену неутралност због чега је Британска империја ушла у рат. Са уласком Британске империје у рат, пет од шест европских сила нашло се у највећем континенталном сукобу у Европи још од Наполеонових ратова.

Почетна непријатељства

Стратегија Централних сила патила је због лоше комуникације. Немачка је обећала подршку аустроугарској инвазији Србије, али је ова подршка погрешно протумачена. Аустроугарска је сматрала да ће Немачка заштити њен северни бок од Русије. Међутим, Немачка је пореметила Аустроугарске планове због чега је она морала већину својих трупа да пошаље на фронт према Русији док Немачка не порази Француску. Овај неспоразум приморао је аустроугарску армију да подели своје снаге на два фронта, према Русији и према Србији.

Афричка кампања

Неки од првих сукоба у Првом светском рату одиграли су се између британских, француских и немачких колонијалних трупа у Африци. 7. августа 1914. француске и британске трупе извршиле су инвазију на немачки

протекторат Тоголанд. 10. августа немачке снаге у Намибији напале су Јужну Африку; спорадичне и жестоке борбе наставиле су се све до краја рата.

Србија у Првом светском рату

Кнез Михаилов венац, аустро-угарско бомбардовање, 1914.

Мимо сваког очекивања, Аустроугарска није упутила свој напад преко Београда и долином Мораве, него су кренули у углу Саве и Дрине, имајући као главне базе Тузлу и Сремску Митровицу. Рачунали су да ће тај пут офанзиве изазвати изненађење и брзо решити ствар. Српска војска се борила против аустроугарске у бици на Церу, која је почела 15. августа 1914. Српска војска је заузела одбрамбене положаје са јужне стране Саве и Дрине. Током наредне две недеље аустроугарски напади су одбијени уз тешке губитке, што је означило прву победу Савезника у рату и сломило наде аустроугарске војне команде о брзој победи. Срби су не само сломили аустроугарску офанзиву, него су целу њихову војску натерали на повлачење. Губици су на обе стране били врло тешки. Последица тога је да је Аустроугарска морала да држи значајан број војника на фронту са Србијом, што је ослабило њене позиције против Русије.

Руска врховна команда, желећи да олакша положај својим армијама, против којих су оперисале главне снаге Аустроугарске и неколико немачких дивизија, тражила је да Срби пређу у офанзиву. Офанзива у Босни почела је 3. септембра, а три дана касније и у Срему. Сремска је обустављена врло брзо услед великих губитака. Немајући довољно понтонског материјала читава једна дивизија страдала је на Чеврнтији, приликом преласка преко Саве. Друге српске снаге, које су имале бољу срећу, морале су се после тог неуспеха и аустроугарских противнапада повући. У Босни аустроугарска војска је почела јаку офанзиву преко Дрине тако да се и у ту почета офанзива морала прекинути.

Заповедник аустроугарске војске у Срему, генерал Алфред Краус написао је: „Упознали смо Србе као ваљане непријатеље. Ја сам их сматрао и сматрам их и сада

као војнички најјаче од свих наших непријатеља. Они су нашим трупима задавали много више тешкоћа но Руси, Румуни и Италијани.“

Друга аустријска офанзива извођена је са свежим снагама и на почетку са више обазривости. Српски војници су, изморени, патили од несташнице муниције и јесењег и зимског одела. Нарочито се појачао аустроугарски притисак од средине октобра. Српска војска је морала да се повлаче с осетним губицима тако да је Београд препуштен без отпора. У најтежем тренутку именован је Живојин Мишић за заповедника прве и најугроженије српске армије. У недостатку војних кадрова 1.300 младих каплара из ђачке формације, бачено на фронт да својом младошћу и одушевљењем дигне дух. Кад је Прва српска армија, у повлачењу, стигла испред Милановца, у последњи час, приспела је и давно жељена муниција. Српска офанзива је отпочела 20. новембра, у пресудном периоду у коме је Аустроугарска војска била доста изморена сталним покретом својих снага а истовремено покушавајући да изврши рокаду трупа, што је српској страни дало основу за ненадан успех. Фронт је био пробијен и растројен, а поражена војска нашла се у паничном бекству. Колубарска битка била је најсјајнија српска победа у Првом светском рату.

Српски војници у рововима током битке на Мачковом камену

Суочена са Русијом, Аустроугарска је могла да одвоји само трећину своје војске у нападу на Србију. Након великих претрпљених губитака, Аустроугарска је накратко окупирала Београд. Међутим, контранапад Војске Србије их је успео истерати из земље до краја 1914. Током првих девет месеци 1915, Аустроугарска је користила своје војне резерве у рату против Италије. Међутим, немачке и аустроугарске дипломате су успеле да убеди Бугарску да се придружи у нападу на Србију.

Србија је била окупирана за нешто више од месец дана. Напад је почео 5. октобра 1915. када су Централне силе покренуле офанзиву са Саве и Дунава; четири дана касније Бугарска се придружила нападу са истока. Српска војска, пошто се борила на два фронта и била суочена са сигурним поразом, почела је повлачење према обали Јадранског мора, кроз Црну Гору и Албанију. Црногорска војска је штитила српско повлачење у Мојковачкој бици 6. и 7. јануара 1916, али је на крају Аустроугарска

окупирали и Црну Гору. Српска војска је савезничким бродовима пребачена на Крф и Видо у Грчку и северну Африку.

Солунски фронт је основан крајем 1915. када су француске и британске снаге искрцале код Солуна да би пружили помоћ и извршили притисак на грчку владу да објави рат. На несрећу Савезника, пронемачки краљ Грчке Константин I је распустио владу просавезничког премијера Елефтериоса Венизелоса, пре него што су савезничке снаге могле стићи. Српска војска стиже на Солунски фронт у лето 1916. године. Солунски фронт се већи део времена показао статичним. Борбе у 1916. године у највећем броју добила је Бугарска, а једино је српска војска постигла ограничене успехе којих је ослободила мали део своје територије (Битољ 19. новембра 1916).

Окупирана Србија је била подељена између Аустроугарске и Бугарске. Бугари су у својој окупационој зони започели бугаризацију српског становништва, забранивши српску ћирилицу и Српску православну цркву. Након присилне мобилизације српског становништва у бугарску војску 1917, избио је **Топлички устанак**. Српски устаници су за кратко време ослободили територију између Копаоника и Јужне Мораве. Устанак је угушен заједничким напорима бугарских и аустријских снага крајем марта 1917.

Османско царство

Османско царство се сврстало са Централним силама, потписавши тајни Отоманско-немачки споразум у августу 1914. То је представљало претњу за руске територије на Кавказу и британску комуникацију са Индијом преко Суецког канала. Британци и Французи су отворили прекоморске фронтове Галипољским (1915) и Месопотамским походом. Турци су у Галипољу успешно одбили британски, француски, аустралијски и новозеланђански напад. Међутим, у Месопотамији, након катастрофалне Опсаде Кута (1915—16), Британске империјалне снаге су се реорганизовале и заузеле Багдад у марту 1917. Даље на западу у Синајском и палестинском походу, почетни британски неуспеси су превазиђени када је у децембру 1917 освојен Јерусалим. Египатске експедиционе снаге, под командом фелдмаршала Едмунда Аленбија, су сломили отоманске снаге у бици за Мегидо у септембру 1918.

Руска војска се најбоље показала на Кавказу. Енвер-паша, врховни командант турске војске, је био амбициозан и сањао је о освајању средње Азије, али је био слаб заповедник. Покренуо је офанзиву против Руса на Кавказу у децембру 1914. са 100.000 својих војника. Инсистирајући на фронталном нападу на руске планинске положаје у зими изгубио је 86% своје војске у бици код Сарикамиша. Руски заповедник од 1915. до 1916, генерал Николај Јуденич, је низом победа истерао Турке из већег дела јужног Кавказа.^[32] Године 1917, руски велики војвода Николај преузео је заповедништво на кавкаском фронту. Николај је планирао да изгради железничку пругу од Грузије до освојених територија како би свеже трупе могле стићи за нову офанзиву 1917. Међутим, у марту 1917. цар је збачен у Фебруарској револуцији и руска кавкаска армија почела је да се распада. У новонасталој ситуацији, јерменске добровољачке

јединице ставиле су се под команду генерала Товмаса Назарбекјана, са генералом Дро као цивилним комесаром Административне управе Западне Јерменије.

Италијанско учешће

Италија је била у савезу са Немачком и Аустроугарском од 1882. као део Тројног савеза. Међутим, она је имала своје претензије на аустријске територије Трентино, Истру и Далмацију. Рим је имао тајни пакт из 1902. са Француском, који је поништавао њен савез са Аустријом.^[34] На почетку непријатељстава, Италија је одбила да ангажује своју војску, тврдећи да је Тројни савез био дефанзивне природе и да је Аустроугарска агресор. Аустроугарска је почела преговоре како би осигурала италијанску независност, нудећи Италији француску колонију Тунис. Међутим, Италија се придружила силама Антанте у априлу 1915. и објавила рат Аустроугарској у мају. Петнаест месеци касније, Италија је објавила рат Немачкој.

Почевши у 1915, Италијани су извршили једанаест офанзива на Сочи, североисточно од Трста. Свих једанаест офанзива је Аустроугарска (држећи више подручје) одбила. У лето 1916. године, Италијани су освојили град Горицу. Након ове мање победе, фронт је остао непромењен дуже од годину дана, упркос неколико италијанских офанзива.

Источни фронт

Док је на Западном фронту дошло до пат позиције, рат се наставио на истоку. Почетни руски планови су подразумевали симултану инвазију на аустријску Галицију и немачку Источну Прусију. Иако је почетни руски напад у Галицији био у великој мери успешан, из Источне Пруске су руске снаге истерали Хинденбург и Лудендорф код Таненберга и Мазурских језера у августу и септембру 1914. Делимичан успех руске војске навео је немачку команду да се у 1915. години озбиљније позабави источним фронтом и они пребацују значајне снаге са западног фронта. Током 1915. године немачко-аустроугарска војска креће у офанзиву тако да су у мају 1915. године Централне силе направиле велики пробој на јужним границама Пољске. Дана 5. августа су освојили Варшаву и натерали Русе на повлачење из Пољске. Ово је у Русији постало познато као *Велико повлачење*, а у Немачкој као *Велико напредовање*. До оваквог развоја догађаја је довела и чињеница да је Русија имала мање развијену индустрију, слабије снабдевање и неефикасно војно руководство. После ових догађања линија фронта се налазила на неколико стотина километара од граница Немачке и Аустроугарске тако да је претња са истока била отклоњена.

Руска револуција

Незадовољство руском владом због вођења рата је расло, упркос успешној Брусиловљевој офанзиви у источној Галицији. Успех је био поткопан одупирањем осталих генерала да ангажују своје трупе да би се осигурала победа. Руске и савезничке снаге су само привремено дигнуте из мртвих уласком Румуније у рат 27. августа. Немачке снаге су дошле у помоћ аустријским трупама у Трансилванији и Букурешт је пао у руке Централним силама 6. децембра. У међувремену, немири су расли у Русији, како је цар Николај II Романов остао на фронту. Неспособна владавина

царице Александре је изазвала протесте и резултовала је убиством њеног миљеника Распућина крајем 1916. године.

У марту 1917. демонстрације у Петрограду су се окончале абдикацијом Николаја II и именовањем слабе Привремене руске владе, која је делила власт са Петроградским совјетом социјалиста. Овакво уређење је довело до конфузије и хаоса и на фронту и код куће. Војска је постала изузетно неефикасна.

Рат и влада су постајали све непопуларнији. Незадовољство њима је довело до пораста популарности бољшевика, на челу са Владимиром Лењином. Он је обећао да ће извући Русију из рата и успео је да дође на власт. Тријумф бољшевика у новембру је пратило примирје у децембру и преговори са Немачком. У почетку су бољшевици одбијали немачке услове, али када је Немачка наставила рат и марширала кроз Украјину без потешкоћа, нова влада је потписала Брест-Литовски мир 3. марта 1918. Мир је избацио Русију из рата и предао знатан део њених територија, укључујући Финску, балтичке земље и делове Пољске и Украјине Централним силама.

Са прихватањем Брест-Литовског мира, Антанта више није постојала. Савезничке снаге су извеле инвазију ниског интензитета на Русију да спрече немачко експлоатисање руских ресурса, и у мањој мери, као подршка Белима у Руском грађанском рату. Савезничке трупе су се искрцале у Архангелску и Владивостоку.

1917—1918.

Догађаји из 1917. су се показали одлучујућим за крај рата, мада се њихови ефекти нису у пуној мери осетили до 1918. Британска поморска блокада је почела озбиљно да утиче на Немачку. Као одговор, фебруара 1917, немачки главни штаб је наговорио канцелара Теобалда фон Бетмана Холвега да објави одобри неограничен подморнички рат, у циљу да се изгладњивањем порази Британија. Потопљена тонажа је порасла на преко 500.000 тона месечно од фебруара до јула. Највећу вредност од 860.000 је достигла у априлу. Након јула, поново уведени систем конвоја је постао врло ефикасан у неутралисању опасности од немачких подморница. Британија је отклонила опасност од изгладњивања, а немачка индустрија је почела да посустаје.

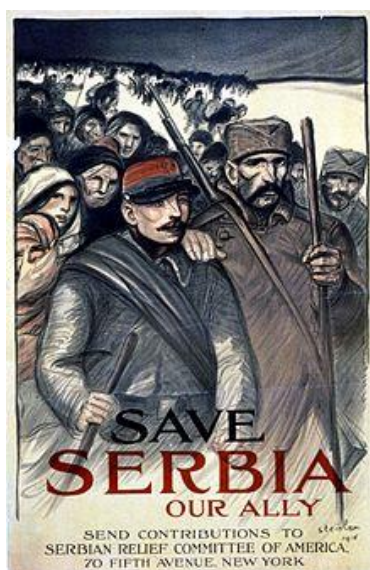
Победа Аустроугарске и Немачке у бици код Кобарида је навела Савезнике да на Рапалској конференцији оформе Врховни савезнички савет како би координисали планирање. Пре тога, британска и француска војска су функционисале под одвојеним командама.

Централне силе су у децембру потписале примирје са Русијом. Ово је ослободило њихове трупе за употребу на западу. Иронично је да су Немци могли да пребаце више трупа на запад да нису заузели тако велике територије. Уз немачка појачања и свеже америчке трупе, финални исход рата се одлучивао на Западном фронту. Централне силе су знале да не могу да победе у продуженом рату, па су се уздале у брзу офанзиву. Штавише, вође Централних сила и Савезника су се све више плашиле социјалних немира и револуције у Европи. Због свега овога су обе стране хитно желеле одлучну победу.

Улазак Сједињених држава у рат

Сједињене Државе су испрва водиле политику изолационизма, избегавајући сукоб, и покушавајући да заговарају мир. Ово је довело до повећаних тензија са Берлином и Лондоном. Када је немачка подморница 1915. потопила британски путнички брод *Лузитанија*, на коме је било 128 Американаца, председник Америке, Вудро Вилсон је изјавио, *Америка је сувише поносна да би ратовала*, и захтевао да се прекину напади на путничке бродове. Немачка је послушала. Вилсон је учестало упозоравао да САД неће толерисати неограничени подморнички рат, то јест кршење међународног права и америчких схватања људских права. Био је под притиском бившег председника Теодора Рузвелта, који је немачко деловање називао *гусарењем*. Вилсонова жеља да буде важан учесник преговора на крају рата како би промовисао Друштво народа је такође играла важну улогу. Вилсонов државни секретар, Вилијам Џенингс Брајан је дао оставку у знак протеста против председникове ратнохушкачке дипломатије. Међу додатним факторима који су утицали на улазак САД у рат су и сумња у немачку саботажу која је изазвала Блек Том експлозију (складиште муниције) у Њу Џерзију, и изазивање Кингсленд експлозије (фабрика муниције).

Јануара 1917, након притиска морнарице на кајзера, Немачка је наставила неограничени подморнички рат. Британска тајна краљевска морнаричка криптоаналитичка група, Соба 40, је разбила немачку дипломатску шифру. Пресрели су немачки предлог Мексику (Цимерманов телеграм) да Мексико уђе у рат као немачки савезник против Сједињених Држава у случају да САД уђу у рат. По овом предлогу, ако САД уђу у рат, Мексико би објавио рат Сједињеним Државама и у рат увео и Јапан као свог савезника. Ово би спречило Американце да пошаљу трупе у Европу, и дало времена Немачкој да подморничким ратовањем угуши Британију прекидањем виталних линија снабдевања. Заузврат, Немци су обећали Мексику подршку у поновном заузимању Тексаса, Новог Мексика и Аризоне.

Плакат је био истакнут у САД, с апелом за помоћ Србији, који је покренуо родољубе, добровољце, за ослобођење матице Србије

Након што су Британци показали садржај Цимермановог телеграма Америкањцима, председник Вилсон, који је поново изабран за председника између осталог и на основу чињенице да је спречио уплитање земље у рат, је објавио телеграм како би добио подршку за улазак САД у рат. Претходно је водио политику неутралности, мада је позивао на наоружавање америчких трговачких бродова који су дотурали муницију Британији, и кришом подржавао британску блокаду немачких лука и минирање међународних вода, и спречавао испоруке хране из Сједињених Држава и са других страна Немачкој. Након што су подморнице потопиле седам америчких трговачких бродова, и након што је објављен Цимерманов телеграм, Вилсон је позвао на рат са Немачком, а Конгрес је рат објавио 6. априла 1917.

Сједињене Државе никада нису формално биле чланица Савезника, али су постале нека врста *придружене силе*. САД су имале малу војску, али су регрутовале четири милиона војника, и у лето 1918. су слале 10.000 свежих војника у Француску сваког дана. Немачка се прерачунала, верујући да ће Сједињеним Државама бити потребно много више времена да пошаљу снаге у Европу, и да ће њихов долазак моћи да спрече употребом подморница. Морнарица Сједињених Држава је послала групу бојних бродова у Скапа Флоу како би се придружили британској флоти, разараче у Коув, Ирска као и подморнице у заштиту конвоја. Неколико регименти маринаца је размештено у Француској. Британци и Французи су желели да се америчке јединице користе као појачање британских и француских јединица на борбеним линијама, али су Сједињене Државе одбиле овај предлог. Генерал Џон Першинг, командир Америчких експедиционих снага (АЕФ), је одбио да разбије америчке јединице како би се користиле као појачања британских и француских јединица (међутим, дозволио је да Французи користе борбене јединице састављене од црнаца). АЕФ доктрина је подразумевала употребу фронталних напада, што је стратегија коју су Британија и Француска давно напустиле услед великих губитака.

Италијански фронт

У јесен 1917. захваљујући побољшаној ситуацији на источном фронту, Аустријанци су добили значајна појачања укључујући немачке јуришне трупе и немачки елитни Алпски корпус. Централне силе 26. октобра 1917. прешле су у офанзиву и разбиле италијанске снаге у бици код Капорета. Разбијене италијанске јединице повукле су се око 100 km јужно од првобитне линије фронта. Фронт је стабилизovan након што су реорганизоване италијанске јединице зауставиле аустријско напредовање у бици код реке Пијаве. Због изузетно великих губитака италијанске армије у бици код Капорета, италијанска влада регрутовала је дечаке из 99, тј. мушку децу рођену 1899. која су у тренутку регрутовања навршила 18 година. У серији битака на висоравни код Азијага, током 1918. аустроугарске снаге нису успеле да пробију линију фронта.

Немачка пролећна офанзива 1918.

Немачки генерал Ерих Лудендорф је направио планове за офанзиву 1918. на Западном фронту. Пролећна офанзива је требало да раздвоји британске и француске снаге серијом тактичких варки и напада. Немачка команда се надала да ће успети да

зада одлучујући ударац непријатељу пре него што значајније количине америчких снага стигну. Операција је започела 21. марта 1918, нападом на британске снаге близу Амјена. Немачке снаге су успеле да напредују невероватних 60 km.

Британски и француски ровови су пробијени коришћењем нове инфилтрационе тактике, познате под именом *Хутијерова тактика*, по генералу Оскару фон Хутијеру. Претходне нападе је одликовала дуга артиљеријска припрема праћена масовним нападима. Међутим, у Пролећној офанзиви, немачка војска је артиљерију користила само кратко пре инфилтрирања малих пешадијских група кроз слабе тачке. Ове групе би нападале командне и логистичке делове, а заобилазиле тачке где је отпор био јачи. Теже наоружана пешадија би затим уништавала ове изоловане позиције. Немачки успех се у великој мери заснивао на елементу изненађења.

Линија фронта се помакла на 120 km од Париза. Три тешка Круп железничка топа су испалила 183 граната на град, због чега су многи становници Париза побегли из града. Почетна офанзива је била толико успешна, да је кајзер Вилхелм II прогласио 24. март државним празником. Многи Немци су мислили да је победа близу. Међутим, након жестоких борби, офанзива је заустављена. Пошто им је недостајало тенкова и моторизоване артиљерије, Немци нису били у стању да се консолидују на освојеним територијама. Изненадно заустављање је било узроковано и убацивањем четири аустралијске дивизије, којима је пошло за руком да зауставе немачко напредовање.

Америчке дивизије за које је Першинг желео да делују као независне снаге, су додељене ослабљеним француским и британским командама 28. марта. Врховни ратни савет Савезничких снага је основан 5. новембра 1917. За врховног заповедника савезничких снага је изабран генерал Фош. Хејг, Петен и Першинг су задржали тактичку контролу над својим армијама; Фош је преузео улогу координатора, а не управну улогу, а британска, француска и америчка команда су углавном деловале независно.

Након ове операције, Немачка је започела акцију против северних лука у Ламаншу. Савезници су зауставили напредовање Немаца уз минималне територијалне губитке. Затим је немачка армија на југу спровела операције Блукер и Јорк, широко према Паризу. Операција Марна је започета 15. јула, у покушају да се окружи Ремс, и почињући Другу битку на Марни. Савезнички контранапад који је уследио је означио почетак њихове прве успешне офанзиве током рата.

До 20. јула, Немци су враћени на линије од пре почетка Пролећне офанзиве, не постигнувши ништа. Након ове фазе рата на западу, немачка војска више није преузела иницијативу. Немачки губици између марта и априла 1918. су износили 270.000 војника, укључујући многе добро утрениране јуришнике.

У међувремену, у Немачкој су ствари ишле нагоре. Антирадни маршеви су учествовали, а морал армије је опадао. Индустријски производ је износио свега 53% од оног из 1913. године.

САВЕЗНИЧКА ПОБЕДА: ЛЕТО И ЈЕСЕН 1918. ГОДИНЕ

Западни фронт

Савезничка контраофанзива, позната под именом Офанзива од сто дана, почела је 8. августа 1918. Битка код Амијена развијена са III корпусом Четврте британске армије на левој, Прве француске армије на десној и Аустралијских и Канадских корпуса дала су тежиште офанзиве на средњем делу код Арбонијера. Укључени су 414 тенка Марк IV и Марк V тип и 120.000 људи. Напредовали су 12 km унутар територије коју су држали Немци за само седам сати. Ерих Лудендорф је окарактерисао овај дан као *црни дан немачке војске*.

У скоро четири недеље борби од 8. августа преко 100.000 Немаца је заробљено, 75.000 од стране Британских експедиционих снага а остало од стране Француза. Од „црног дана за немачку армију“ Немачка врховна команда је закључила да је рат изгубљен и тражила је задовољавајући крај. Аустроугарска је упозорила да она може да настави рат само до децембра а Лудендорф је препоручио моменталне мировне преговоре, на шта је Кајзер дао инструкције Хинтцу да тражи посредовање холандске Краљице. Аустрија шаље 14. септембра ноту свим учесницима и неутралним државама да почну да преговарају о миру на неутралном месту а 15. септембра Немачка је послала мировну понуду Белгији. Обе мировне понуде су одбијене 24. септембра информишући вође у Берлину да су преговори о примирју неизбежни.

Савезнички напад на Хинденбуршку линију започео је 26. септембра укључујући и војнике САД. Неискусне америчке трупе имале су проблеме са доставом за велике јединице на тешком терену. Следеће недеље су заједничке француске и америчке јединице пробиле фронт у Шампањи у бици за Монт Риц, терајући Немце са врхова и приближавајући се белгијској територији. Последњи белгијски град ослобођен пре примирја је био Гент, који су Немци жестоко бранили док Савезници нису довели артиљерију. Немачка је скраћивала линије фронта и користила је холандску границу као сидро да би се борила по дубини.

Када је Бугарска потписала сепаратни мир 29. септембра, Савезници су добили пуну контролу над територијом Србије и Грчке. Лудендорф, који је био под великим стресом месецима, доживео је нешто слично нервном слому. Било је очигледно да Немачка не може више успешно да се брани.

У међувремену, гласине о скором немачком војном поразу шириле су се немачком војском. Опасност од побуне је расла. Адмирал Ранхард Шер и Лудендорф одлучили су да крену у последњи покушај обнављања „јуначке“ немачке морнарице. Знајући да ће принц Максимилијан од Бадена да стави вето на сваку такву акцију, Лудендорф је одлучио да га не информише. Ипак, гласине о предстојећем нападу дошле су до морнара у Килу. Многи су се побунили и били су ухапшени, одбијајући да буду део такве морнаричке офанзиве за коју су мислили да је самоубилачка. Лудендорф је преузео кривицу на себе, а цар га је разрешио дужности 26. октобра. Колапс на Балкану значио би за Немачку губитак веома важног снабдевања уљем и

храном. Резерве су биле истрошене, а на другој страни, америчке трупе су добијале огромне количине дневно.

Претрпевши преко 6 милиона жртава, Немачка се окренула миру. Принц Максимилијан од Бадена је преузео нову владу као канцелар Немачке за преговоре са савезницима. Телеграфски преговори са председником Вилсоном су одмах започели, у нади да ће добити боље услове примирја него код Британаца и Француза. Уместо тога Вилсон је захтевао да Кајзер абдицира. Није било отпора када је социјалдемократ Фипип Шајдеман 9. новембра објавио да је Немачка постала република. Царска Немачка је престала да постоји, а нова Немачка је рођена: Вајмарска Република.

Солунски фронт

Офанзива на Солунском фронту уследила је тек 15. септембра. У зору, 14. септембра (по старом календару 1. септембра), почела је савезничка офанзива на линији Соко — Добро Поље — Ветерник са страховитом ватром из 580 топова. Дан потом, пошто је артиљерија прокрчила пут, кренула је на јуриш српска и француска пешадија. Њихов налет био је неодољив. Кључан сукоб је био у бици код Доброг поља у коме је фронт пробијен. На источном делу фронта Бугари су успели да зауставе британске и грчке снаге у бици код Дојранског језера и појавила се несигурност међу командантима да ли да се настави офанзива или пређе у одбрану. Тада је регент Александар издао енергичну историјску заповест: „Напред, у славу или смрт!“ Српско напредовање настављено је истим полетом, помагано од француских пешачких и коњичких јединица.

Бугарска, видећи растројство своје војске, а иначе незадовољна понашањем својих савезника, решила се брзо на сепаратан мир. Већ 13. септембра јавили су се њихови емисари тражећи мир. Кад је стигло њихово изасланство у Солун бугарски представници понудили су генералу Д'Епереу да пређу на њихову страну. Д'Епере је одговорио војнички кратко: „Никако. Ви сте побеђени и подносите закон победиоцев.“ Услови за мир ипак нису били много тешки. Учињено је мудро да ниједан српски пук не буде упућен у Бугарску, да не би дошло до тешких сцена освете. Краљ Фердинанд, одрекао се престола и 21. септембра напустио је Бугарску заувек.

Слом бугарске војске и продирање савезника с југа убрзали су и слом Аустроугарске. Срби и један део Хрвата и Словенаца, Румуни, Италијани, који су били њени поданици, симпатисали су са својим сународницима у противничком табору и гледали су да им буду на помоћи гдегод су могли. Чеси су се као војници предавали на свима фронтима, а у унутрашњости су дали да се разуме, да нису више, као некад, стубови Хабзбуршке монархије. Наследник Франца Јозефа, који је умро 8. новембра 1916, цар Карло, није био у стању да на прави начин наследи свог рођака. Слом Бугарске повећао је број дефетиста и изазвао панику. Рат се поново примицао јужним границама Аустроугарске. Тад су постале скоро крилате речи: „Боље и крај са страхотама, него страхоте без краја.“ И у Немачкој, дан по бугарској капитулацији, смењен је државни канцелар, а сам шеф генералштаба, маршал Хинденбург, оправдавао је бугарским сломом потребу да што пре почну преговори за мир.

Савезничка војска продирала је за то време даље. Немци су покушавали, да хитним појачањима, доведеним из Русије и Румуније, зауставе напредовање савезника с југа, али нису добили довољно времена да се реорганизују. Пред Нишем 47 немачких батаљона, на утврђеним положајима, није могло зауставити 27 српских. Потукавши 11. немачку армију, која је 1915. године заузела Београд, 12. октобра 1918. у Ниш улазе снаге Прве српске армије на челу са војводом Петром Бојовићем. После Ниша, непријатеља су одбацили и код Параћина и код Крушевца и у другим мањим окршајима, па су већ 19. октобра стигли у Београд. Непријатељ није могао да се одржи ни на линији Саве и Дунава. Његова је снага била сломљена и деморалисана, и то без изузетка. Победоносна српска војска није се задржала на свом дому, да се после толиког замора одмори и да окупи своје растурене укућане, него је наставила свој поход.

Дана 21. октобра образована је Јадранска дивизија која је кренула преко Албаније и Црне горе према мору, а 5. новембра улазе у Цетиње и настављају према мору где се још неколико недеља настављају борбе. 4. новембра Прва српска армија улази у Босну а два дана касније улази свечано у Сарајево. Дана 14. новембра Први српски батаљон улази у Загреб а дан касније српска војска улази и у Ријеку.

Крај рата

Слом Централних сила уследио је веома брзо. Бугарска је прва потписала примирје 29. септембра 1918. у Солуну. Османско царство је капитулирало 30. октобра 1918. примирјем у Мудросу.

Дана 24. октобра италијанска војска започела је велику офанзиву са циљем да поврати територије изгубљене након битке за Капорето. Офанзива је кулминирала битком код Виторија Венета која је означила нестанак аустроугарске војске као организоване борбене силе. Офанзива је такође покренула дезинтеграцију Аустроугарског царства. Током последње недеље октобра донете су декларације о независности у Будимпешти, Прагу и Загребу. 29. октобра Аустроугарска је затражила примирје али су Италијани наставили са наступањем заузевши Тренто, Удине и Трст. Дана 3. новембра Аустроугарска је послала парламентарце и поново затражила примирје. Услови који су формулисани заједно са савезничком командом у Паризу убрзо су прихваћени од стране Аустро-угарске. Примирје са Аустроугарском потписано је 3. новембра у вили Ђусти близу Падове. Аустрија и Мађарска склопиле су посебан споразум о примирју након збацивања Хабзбуршке монархије.

У Немачкој је избила револуција и 9. новембра је проглашена република. Кајзер је побегао у Холандију. Дана 11. новембра, у железничком вагону у Компјењу потписано је примирје са Немачком. У 11.00 часова, 11. новембра 1918 — једанаестог часа, једанаестог дана, једанаестог месеца — примирје је ступило на снагу. Супротстављене армије на западном фронту почеле су повлачење са својих позиција. Канадски војник Џорџ Лоренс Прајс традиционално се сматра последњом жртвом Првог светског рата: погодио га је немачки снајпериста и умро је у 10.58 часова 11. новембра 1918.

Надмоћ Антанте и легенда о убуду у леђа, новембар 1918.

У новембру 1918. Антанта је имала огромне количине људства и материјала, међутим, наставак рата би вероватно подразумевао инвазију Немачке. Ово је имало непредвидљиве последице; неке вође Антанте су веровали да рат мора бити окончан, а не само заустављен, док су многи са обе стране веровали да рат још увек није сасвим завршен. Ипак, већина вођа Антанте је била спремна на окончање непријатељства.

Берлин је био удаљен скоро 900 km од Западног фронта; ниједан војник Антанте није ступио на територију Немачке, а немачка војска се повукла са бојишта у добром поретку. Зато су многи Немци, укључујући и Адолфа Хитлера, били убеђени да њихова војска није заиста поражена.

Формално стање рата између две стране је трајало још седам месеци, све до потписивања Версајског мира са Немачком 28. јуна 1919. Мировни споразуми са Аустријом, Мађарском, Бугарском и Османским царством су потписани касније. Међутим, мировни споразум са Турском је пратио сукоб, па је коначни мир између сила Антанте и државе која ће ускоро постати Република Турска, потписан у Лозани 24. јула 1923.

Неки за датум краја рата узимају дан када је потписан Версајски мир 1919, мада се углавном као датум краја рата узима дан потписивања примирја 11. новембра 1918. Законски гледано, последњи званични мировни споразуми је био мир из Лозане. Под условима овог споразума, армије Антанте су напустиле Истанбул 23. августа 1923.

Последице

Ниједан рат пре тога није тако драматично променио мапу Европе; нестала су четири царства: Немачко, Аустроугарско, Отоманско и Руско царство. Четири династије: Хоенцолерни, Хабзбурзи, Романови и Османлије, са својом аристократијом су такође пале након рата. Белгија и Србија су биле тешко разрушене. Француска је имала 1,4 милиона мртвих војника а део територије је био у потпуности уништен (Црвена зона). Немачка и Русија су такође претрпеле велике губитке.

Србија је, према подацима Конференције мира у Паризу 1919., изгубила 1.247.435 људи, односно 28% од целокупног броја становника које је имала по попису из 1914. год. Од овог броја погинуло је или умрло од рана и епидемије 402.435 војника. Приликом преласка преко Албаније умрло је 77.455 војника, у борбама на Солунском фронту 1916—1918. године 36.477, побијено или умрло у заробљеништву 81.214, а 34.781 војника умрло од рана или болести на територији Србије 1915. године. Што се тиче цивилног становништва, губици су износили 845.000. Од 200.000 грађана који су пошли за војском преко Албаније погинуло је или умрло преко 140.000 људи. Епидемија пегавог тифуса 1914/15 однела је 360.000 људи.

Рат је имао и дубоке економске последице. Као додатак на то, велика епидемија грипа, које почела у последњим месецима рата, је убила на милионе људи у Европи и проширила се широм света. Епидемија шпанског грипа је убила око 50 милиона људи у свету.

Мировни споразуми

Савезници су након рата наметнули Централним силама низ мировних уговора. Примирјем потписаним 11. новембра 1918, а затим и Версајским миром из 1919, који је Немачка потписала након што је била у блокади, је окончан рат. Мировни споразум је означио Немачку одговорном за рат и захтевао је од Немачке да плати огромну ратну одштету и преда своје колоније победницима. У немогућности да исплати одштету (што је била последица територијалних губитака и послератне рецесије) Немачка је узимала зајмове од Сједињених Држава, све док плаћање одштете није окончано 1931. Версајски мир је изазвао велико огорчење у Немачкој, који су немачки националисти, а посебно нацисти, искоришћавали у теорији завере названој Легенда о убоду у леђа. Такође је допринео економској пропасти Вајмарске републике изазвавши неконтролисану инфлацију током 1920-их.

Миром из Севра из 1920. предвиђено је да се Османско царство подели. Међутим, султан никада није усвојио мир из Севра, а Турски републикански покрет га је одбацио. Ово је довело до Турског рата за независност и коначно, до мира из Лозане 1923. Аустроугарска је такође била подељена мировним споразумима из Сен Жермена и Тријанона.

Новонастале државе

Највеће промене доживела је мапа источне и средње Европе. Неке мање нације које су вековима биле гушене од стране Русије, Немачке и Аустрије тј. Аустроугарске добиле су нове државе. Пољска је поново успостављена као независна држава, након више од једног века, а новонастале Краљевина СХС и Чехословачка биле су у потпуности нове државе. Србија, иако једна од сила победница, почела је да гради свој идентитет у новонасталој краљевини јужних Словена, најпре Краљевини СХС а потом Краљевини Југославији. Русија је постала део Совјетског Савеза и изгубила је Финску, Естонију, Литванију и Летонију, које су постале независне државе. Османско царство је ускоро заменила Турска и неколико других држава на Блиском истоку.

Друга имена рата

Пре Другог светског рата, Први светски рат је називан *Великим ратом*, *Светским ратом*, *Ратом који ће окончати све ратове*, *Кајзеровим ратом*, *Ратом нација* и *Ратом у Европи*. У Француској и Белгији понекад се називао *Ратом за правду* (*La Guerre du Droit*) или *Рат* за очување цивилизације, посебно на ордењима и комеморативним споменицима.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Други светски рат је трајао од 1939. до 1945. године. У њему је учествовала већина тадашњих држава света, укључујући и све велике силе, које су основале два супротстављена војна савеза: силе Осовине, на челу са Немачком и Савезници, на челу са СССР, Уједињеним Краљевством и САД. По броју држава, односно људи који су у њему учествовали, те броју људских жртава и степену материјалног разарања, Други светски рат представља највећи оружани сукоб у историји човечанства, са више од 100 милиона људи који су служили у војсци 30 различитих држава. У виду тоталног рата, водеће земље учеснице су ставиле све своје економске, индустријске и научне могућности у службу ратних напора, бришући разлике између војних и цивилних извора. Рат су обележиле масовне смрти цивила (највише у Совјетском Савезу и Кини), укључујући и холокауст и једини пример употребе нуклеарног оружја у рату. То је за последицу имало смрт од 50 до 75 милиона особа. Тај број ставља Други светски рат у најсмртоноснији рат у људској историји.

Јапанска империја је доминирала источном Азијом и већ је била у рату са Кином од 1937, али се обично сматра да је Други светски рат почео 1. септембра 1939. немачком инвазијом на Пољску и потоњом британском и француском објавом рата Немачкој. Од краја 1939. до почетка 1941. низом похода и споразума, Немачка је склопила савез са Италијом, покорила или потчинила велики део континенталне Европе. Након споразума Рибентроп-Молотов, Немачка и Совјетски Савез су поделиле и припојиле себи територије својих европских суседа, укључујући и Пољску. Уједињено Краљевство и друге чланице Комонвелта су биле једине савезничке земље које су наставиле да се боре против сила Осовине, на бојиштима северне Африке и Атланског океана. У јуну 1941. европске чланице сила Осовине су покренуле инвазију на Совјетски Савез и тако отвориле највеће копнено бојиште у историји, које је везало највећи део осовинских снага до краја рата. У децембру 1941. Јапан се придружио осовинама, напавши САД и европске поседе у Тихом океану и брзо покорила западни део Пацифика.

Напредовања сила Осовине је заустављено 1942. пошто је Јапан изгубио низ поморских битака, а европске чланице сила Осовине су поражене у северној Африци и, пресудно, код Стаљинграда. У 1943. након низа немачких пораза у источној Европи, савезничке инвазије Италије и америчких победа на Пацифику, силе Осовине су изгубиле иницијативу и предузеле стратегијска повлачења на свим фронтовима. У 1944. западни савезници су извршили инвазију на Француску, док је СССР повратио све своје територије и напао Немачку и њене савезнице. Током 1944. и 1945. САД су поразиле јапанску морнарицу у заузеле кључна острва у западном Пацифику.

Рат у Европи се завршио совјетским освајањем Берлина и безусловном немачком предајом 8. маја 1945. Након савезничке Потсдамске декларације 26. јула 1945. САД су бациле атомске бомбе на јапанске градове Хирошиму и Нагасаки. Суочен са неизбежном инвазијом јапанског архипелага и совјетском инвазијом Манџурије, Јапан се предао 15. августа 1945. окончавајући рат у Азији и доведши до тоталне победе Савезника над Осовином.

Други светски рат је изменио политичке савезе и друштвене структуре у свету. Уједињене нације су основане да ојачају међународну сарадњу и спрече будуће ратове. Велике силе-победнице у рату: САД, СССР, Кина, Уједињено Краљевство и Француска, су постале сталне чланице Савета безбедности. СССР и САД су постале ривалске суперсиле и поставиле сцену за Хладни рат, који је трајао наредних 46 година. У међувремену, утицај великих европских сила је почео да опада и почеле су деколонијализације Азије и Африке. Већина државе чије су привреде биле оштећене су се посветиле економском опоравку. Политичка интеграција, посебно у Европи, се појавила у покушају да се стабилизују послератни односи и ефикасније бори у Хладном рату.

Мапа колонијалне поделе света после Првог светског рата

Мапа колонијалне поделе света пред Други светски рат

С обзиром на његову сложеност као и идеолошким и другим поделама које је изазвао и које дан-данас трају, о узроцима Другог светског рата постоји далеко мањи историјски консензус него о узроцима других оружаных сукоба у 20. веку. Ипак, може се рећи да велики број узрока Другог светског рата има корен у Првом светском рату.

Немачка, Италија и Јапан су се у 19. веку релативно касно профилисале као модерне индустријске државе, па су битно заостајале у стварању колонијалних империја у односу на Уједињено Краљевство и Француску. Први светски рат и пораз Немачке, Аустроугарске, Русије и Османског царста, су драстично изменили политичку мапу Европе. Бољшевици су 1917. преузели власт у Русији. У међувремену, победничке државе, као што су Француска, Белгија, Италија, Грчка и Румунија, док су нове државе настале из срушене Аустроугарске, Османског царства и Русије. Немачка је у Првом светском рату поражена, те је на основу Версајског споразума остала без колонија, и тако била доведена у још подређенији

положај. Италија и Јапан, иако на победничкој страни, били су битно разочарани ратним пленом.

Трећи фактор, који се искристалисао тек након завршетка Првог светског рата, био је слом предратног економског поретка заснованог на слободној трговини. Већина држава се након рата окренула протекционизму и аутархији, што је било плодно тле како за међусобне сукобе, тако и за економску нестабилност која ће се одразити у Великој економској кризи.

Нови фактор представљала је и појава двеју идеологија — фашизма и комунизма — које су, свака на свој начин, представљале радикалну алтернативу послератном светском поретку, те чије се међусобно супарништво одражавало и на међународну политику.

Узроци рата

Узроци рата лежали су и у дубоком и непреваданом културном и психолошком шоку изазваном опсегом и последицама Првог светског рата. Многе државе, поготово оне које су се сматрале победницама, настојале су понављање тако трауматичног искуства избећи инсистирањем на дипломатији као једином средству решавања међународних спорова, док је у јавности тих земаља доминирао пацифизам и тежња за нереаговањем на провокације које би могле изазвати нови глобални сукоб.

Упркос пацифистичком покрету као последице Првог светског рата, губици у још увек изазивали да иредентистички и реваншистички национализам буду важни у бројним европским државама. Утицај национализма, који је представљао доминантну идеологију Европе 19. века, порастао је у источној Европи, где су на рушевинама три стара царства, по прокламованом принципу права на самоопредељење формиране националне државе. У већини случајева границе нових држава се нису поклапале са етничким границама, што је представљало сталан извор иредентизма и напетости, док су неке новостворене државе — Краљевина СХС, Чехословачка и, делимично, Пољска — по саставу биле вишеетничке и оптерећене унутрашњим напетостима које су се накнадно одражавале на међународну сцену. Национализам се проширио и на Азију, поготово на поседе европских колонијалних сила чији поданици су свој положај почели сматрати издајом версајских принципа. Национализам се настављао исказивати и као расизам, који је имао важну улогу у погоршању односа Јапана и САД. Иредентизам и реваншизам су били посебно јаки у Немачкој због великих територијалних, колонијалних и финансијских губитака које су прописани Версајским миром. По том миру, немачка је изгубила скоро 13% своје матичне територије и све своје колоније, док је припајање суседних територија Немачкој је било забрањено, наметнуте су одштете и уведене ограничења на величину и моћ немачке војске. У међувремену, Руски грађански рат се завршио оснивањем Совјетског Савеза.

Избијање Другог светског рата био је процес који је трајао скоро целу једну деценију и коме је главни катализатор била Велика економска криза, која је почела у САД у октобру 1929. године. Она се манифестовала кроз глобални раст незапослености и сиромаштва, које је масе становништва у многим земљама окретало екстремним идеологијама слева и десна, а у многим државама доводило и до међуетничких напетости, поготово у источној Европи где је дошло до наглог пораста антисемитизма. У многим државама, поготово оним које су заостајале за Британијом и Француском, криза је довела до уверења како версајски поредак представља кочницу њиховог економског развоја, те да се он мора изменити, ако је потребно и оружаном силом, односно освајањем нових територија. Британија и Француска, главни заговорници политике глобалног разоружања, су такође били снажно погођене кризом која је спречила њихово поновно наоружавање.

Прва манифестација тог процеса догодила се у Јапану, који је, као земља без сопствених извора многих важних ресурса, била снажно погођена економском кризом. Као последица тога, у јапанским владајућим круговима је почео бујати милитаризам, односно уверење да Јапан може осигурати просперитет једино на рачун суседних азијских држава, односно европских колонијалних поседа. Године 1931. Јапанци су извели инвазију кинеске провинције Манџурије и у њој успоставили марионетску власт на челу с бившим кинеским царем Пу Јием. Многи јапански, а и други историчари сматрају управо тај догађај стварним почетком Другог светског рата. Западне силе, исцрпљене и презакупљене економском кризом, на њега нису реаговале те тако створиле преседан који ће користити друге државе.

Нацистичка Немачка

Немачко царство је распало у Немачкој револуцији 1918—1919. и створена је демократска влада, касније позната као Вајмарска република. Међуратни период је обележио ускоб између присталица нове републике и тврдокорних противника и на левици и десници. Иако је Италија у Првом светском рату добила нека територијална проширења, италијанске националисте је разбеснело што обећања која су дале Уједињено Краљевство и Француска да осигурају италијански улазак у рат нису у потпуности ипосптована мировним уговорима. Од 1922. до 1925. фашистички покрет Бенита Мусолинија је преузео власт у Италији са агендом национализма, тоталитаризма и сарадње класа којом је укинута представничка демократија, прогоњене су социјалистичке, левичарске и либералне снаге и промовисана агресивна спољна политика којом би се насилно Италија претворила у ново Римско царство.

У Немачкој Вајмарској републици је економска криза изазвала рекордну незапосленост и нагло сиромашење, продубила свеопште незадовољство одредбама Версајског мира који се сматрао неправедним а затим и изазвала политичку нестабилност и трајну кризу коју постојећи демократски поредак није био у стању решити. Националсоцијалистичка странка Адолфа Хитлера је имала за циљ оснивање нацистичке државе у Немачкој. Темелј нацистичке идеологије представљала је расистичка замисао у ширењу немачког животног простора на исток, на рачун словенских народа. На краћи рок се та идеологија манифестовала као прокламован циљ окупљања свих земаља у којима живи немачка мањина у јединствену државу — Велику Немачку. Нацистичка влада је постепено једнострано одбацила одредбе Версајског уговора те започела с поновним наоружавањем у сврху постизања тих циљева оружаним путем.

Са почетком Велике депресије, подршка нацистима у Немачкој је расла и, након што је неуспешно покушао да збаци немачку владу 1923., Хитлер је 1933. именован за канцелара Немачке. Након пожара у Рајхстагу, Хитлер је створио тоталитарну једнопартијску државу предвођену нацистима. Он је укинуо демократију, показавши тенденцију за радикалном, расистички мотивисаној ревизији светског поретка и ускоро почео масовну кампању поновног наоружавања Немачке. У међувремену је Француска, да би осигурала своје савезништво, дала Италији слободне руке у Етиопији, коју је Италија желела да претвори у колонију.

У то време је СССР под влашћу Стаљина био углавном нетакнут економском кризом, али и преозакупљен унутрашњим проблемима, првенствено колективизацијом земље — која је довела до масовне глади и великих демографских губитака — и индустријализацијом, која је пак СССР учинила великом силом и у рекордно кратком року створила услове за трансформацију Црвене армије у велику и модерну оружану силу. СССР је након деценија дипломатске изолације настојао побољшати односе са западним силама, страхујући да би се на темељу искустава грађанског рата могла створити велика коалиција с циљем његовог уништења. СССР је настојао страх западних држава од ширења болшевизма на запад умањити

представљајући се као природни идеолошки савезник у борби против фашистичких држава. У ту сврху је преко Комунистичке интернационале промовисана политика Народног фронта, која је за последицу имала стварање леве владе у Француској, али и избијање грађанског рата у Шпанији.

Окупације и споразуми у Европи

Ситуација се погоршала почетком 1937. када је територија Сарског басена легално поново уједињена са Немачком и Хитлер одбацио Версајски мир, убрзао програм наоружавања и увео регрутацију. Хитлер је пркосио Версајском и Локарнском миру поновним слањем војске у Рајнску област у марту 1936. Добио је мало отпора од других европских сила. У октобру 1936. Немачка и Италија су формирале осовину Рим-Берлин. Месец дана касније, Немачка и Јапан су потписале Антикоминтерна пакт, којем ће се Италија придружити следеће године.

Желећи да задрже Немачку, Уједињено Краљевство, Француска и Италија су основале Стрески фронт. Совјетски Савез, забринут због немачког циља да заузме велике површине источне Европе, је покушао да направи споразум о узајамној помоћи са Француском. Пре него што би пакт ступио на снагу, морао је проћи кроз бирократију Друштва народе због чега је у суштини био безвредан. Међутим, у јуну 1935. Уједињено Краљевство је самостално склопило поморски споразум са Немачком, олакшавајући претходна ограничења. САД, забринуте због догађаја у Европи и Азијим су усвојиле Закон о неутралности у августу.

Хитлерова Немачка је прву директну акцију кршења версајског поретка почела године 1936. углавном симболичком гестом слања Вермахта на леву обалу Рајне, која је претходних година била демилитаризована. Недостатак било какве реакције на ту провокацију је нацисте уверио како ће и убудуће моћи предузимати сличне кораке.

Након што је године 1937. између Немачке, Италије и Јапана потписан Антикоминтерна пакт — претеча будућег Тројног пакта — Немачка је године 1938. почела насилну анексију, Аншлус Аустрије. Хитлеров режим је тај потез оправдавао провођењем начела о праву на самоопредељење, односно чињеницом да су многи Аустријанци себе сматрали делом немачке нације од које су одвојени вештачком границом.

Италијанска инвазија Абисиније

Италија, у којој је од 1922. године на власти био фашистички режим Бенита Мусолинија, такође је била битно погођена Великом економском кризом, која је показала недостатак властитих ресурса. Мусолини је дошао до закључка да ће ти проблеми бити решени ширењем Италије на Балкан, Средоземно море и Блиски исток, што је било прокламирано као службена политика под геслом обнове Римског царства.

Као прва озбиљнија манифестација те политике се показао Други италијанско-абисински рат, на који су западне силе реаговале тек малим економским санкцијама, дајући још један пример невољности да се на изазов версајском поретку супротставе икаквом озбиљнијом акцијом. У октобру, Италија је напала Етиопију, а Немачка је била једина европска сила која је подржавала инвазију. Та је политика довела Италију у директан сукоб са бившим савезницима Британијом и Француском, те приближила Хитлеровој Немачкој. Италија је одустала од својих приговора немачком циљу да анектира Аустрију.

Шпански грађански рат

Када је у јулу избио Шпански грађански рат, Хитлер и Мусолини су поджали фашистичке и ауторитативне националистичке снаге у рату против Шпанске републике који је подржавао Совјетски Савез. Шпански грађански рат, јасно је демонстрирао како су Немачка, Италија, Јапан, а делимично и СССР, битно побољшали сопствену ратну технологију, односно стекли предност у односу на западне силе. То је довело до постепене промене пацифизмом вођене политике у Уједињеном Краљевству и Француској — започело је поновно наоружавање, а дипломатско удовољавање немачким и италијанским захтевима је добила сврху добијања времена за неумитни оружани обрачун, уместо спречавања рата као таквог.

Јапанско-кинески рат

Странка Куоминтанг у Кини је покренула кампању уједињена против обласних господара и номинално је ујединила Кину током 1920-их, али је ускоро повела грађански рат против својих бивших комунистичких савезника. Све милитаристичкији Јапан је 1931, који је дуго желео утицај у Кини као први корак у ка ономе што је јапанска влада видела као јапанско право да влада Азијом, је искористио Мукденски инцидент као изговор да покрене инвазију Манџурије и оснује марионетску државу Манџукуо. Преслаба да се одупре Јапану, Кина се обратила за помоћ Друштву народа. Јапан се повукао из Друштва народа пошто је био осуђен због инвазије Манџурије. Две државе су водиле неколико битака, у Шангају, Рехеу и Хебеју, све док Тангу мир није потписао 1933. Од тада кинески добровољаци су наставили да се одупиру јапанској агресији у Манџурији. У Кини, након Сијанског инцидента, снаге комуниста и Куоминтанга су договориле примиреје како би направили јединствени фронт да се одупру Јапану.

Јапанска инвазија Совјетског Савеза и Монголије

Јапанци су 29. јула напали СССР и заустављени су у бици код језера Хасан. Иако је исход битке била совјетска победа, Јапанци су је оценили као нерешени исход и 11. маја 1939. одлучил да пређу јапанску-монголску границу све до реке Халкин Гол. Након почетних успеха јапанску инвазије Монголије је зауставила Црвена армија и нанела је први велики пораз јапанског Квантушкој армији. Ови окршаји су убедили неке фракције у јапанској влади да би требало да склопе мир са совјетском владом како би се Совјети не би мешали у текући рат са Кином и због тога су усмерили своју војну пажњу на југ, према америчким и европским поседима у Пацифику. Победа у овом рату је спречила смењивање способних совјетских генерала као што је Георгиј Жуков који ће касније играти значајну улогу у Другом светском рату.

Предвечерје рата

Хитлер је право на самопредељење одлучио применити на Судете — област Чехословачке где су Немци чинили већину. Чехословачка влада је била спремна да се покушају мењања граница одупре оружаним путем, рачунајући на свој статус верне француске савезнице. Међутим, британска влада је држала да још није у потпуности спремна за рат, па је наговорила Француску да заједно с њом 30. септембра 1938. склопи Минхенски споразум којим је Немачкој признато право на Судете. Остављена на цедилу, чехословачка влада је подлегла немачком ултиматуму. Док је део светске јавности овим догађајима био шокиран и разочаран, велики део западне јавности их је сматрао исправљањем версајских неправде те искоришћеном приликом за постизање трајног мира у свету.

Те наде врло брзо су се изјаловиле, када су мађарска и пољска влада искористиле Хитлеров преседан како би и оне тражиле и на крају добиле чехословачке територије. До пролећа 1939. ауторитет владе у Прагу је био тако уздрман да се у Словачкој, на немачки наговор, развио сепаратистички покрет. Користећи то као изговор, немачке снаге су у пролеће 1939. окупирале Чешку и успоставиле протекторат у саставу Рајха, док је Словачка успостављена као сателитска држава. Комадање Чехословачке представљало је шок и понижење за западне силе које су на гажење споразума реаговале гаранцијом независности и територијалног интегритета Пољске и Румуније — држава за које се држало да ће представљати следеће мете немачког, односно мађарског ширења. У међувремену је, користећи Хитлеров пример, Мусолинијева Италија извршила инвазију и без борбе успоставила власт у Албанији.

Хитлер није био импресиониран тим гаранцијама те је као следећу мету немачке територијалне експанзије одабрао Данцинг — луку на Балтичком мору под управом Друштва народа коју су и Немци и Пољаци својатали, али у којој су Немци имали већину становништва. Овај пут Пољаци су за разлику од Чехословака, иза себе имали формалне западне гаранције те били спремни на оружани отпор. Немачкој влади је постало јасно да се криза у немачку корист не може решити другачије него оружаном инвазијом, за коју је планирање отпочело већ у пролеће.

Хитлер је био уверен како ће западне силе на крају Пољску ипак оставити на цедилу исто као што су оставили Чехословачку. Томе је у прилог ишао дебакл преговора о евентуалној војној сарадњи који су се у то време водили у Москви између англо-француских и совјетских представника.

На крају се Стаљин одлучио за куповину времена ради припрема за рат тако што је прихватио Хитлерову понуду за споразум о подели интересних сфера у источној Европи. Потписивањем споразума Рибентроп-Молотов 23. августа 1939. Немачка се осигурала од евентуалне совјетске интервенције у пољску корист, односно евентуалног ратовања на два фронта. Након инсценираног пољског напада на радио-станицу у Глајвицу, немачке оружане снаге су 1. септембра 1939. отпочеле напад на Пољску, чиме је у Европи почео Други светски рат.

Почетак рата у Европи

Немачка је 1. септембра напала Пољску под лажним изговором да су Пољаци извршили низ саботажа на немачким циљевима. Два дана након немачког напада Немачкој су рат објавиле Француска и Уједињено Краљевство, са својим потпуно самосталним доминионима Британског комонвелта, чиме је рат и формално добио карактер светског, па зато неки историчари наводе 3. септембар 1939. као датум његовог почетка.

Међутим, савез је у почетку пружио ограничену директну војну помоћ, у коју је спадао мали француски продор у Сар. Савезничка врховна команда је закључила да никаква офанзива на Немачку нема смисла, него да се рат добије поморском блокадом односно ограниченим операцијама у циљу спречавања Немаца да добијају стратешке ресурсе из неутралних земаља чиме би нанели штету немачкој привреди и ратним напорима. У међувремену се испоставило да одлука Италије да буде неутрална има заправо користан ефект на Немачку, јер је преко ње несметано ишао увоз тих истих сировина. Немачка је одговорила отпочињањем подморничког рата против савезничких трговачких и ратних бродова, што ће се касније претворити у битку за Атлант. Дотле се на Западном фронту развило стално затишје, повремено прекидано ограниченим акцијама.

Након потписивања примирја са Јапанцима после битке код Халкин Гола, СССР је 17. септембра напао Пољску са истока. Пољска војска је била поражена и Варшава се предала Немцима 27. септембра, а последњи цепови отпора су се предали 6. октобра. Пољска територија је била подељена између Немачке и Совјетског Савеза, док су и Литванија и Словачка добили мање делове. После предаје пољске војске, пољски покрет отпора је основао подземну државу и герилску Домовинску армију. Око 100.000 пољских војника је евакуисано у Румунију и балтичке државе. Многи од њих су касније наставили да се боре уз Савезнике против Немаца на свим фронтovima у Европи и северној Африци током целог трајања рата. Пољски разбијачи Енигме су евакуисани у Француску.

Хитлер је 6. октобра јавно понудио мир Уједињеном Краљевству и Француској, али је изјавио да ће о судбини Пољске одлучивати искључиво Немачка и Совјетски Савез. Чемберлен је одбио ову понуду 12. октобра. После овог негативног одговора, Хитлер је одмах наредио напад на Француску, али је лоше време принудило неколико одлагања све до пролећа 1940.

У међувремену, након потписивања Споразума о пријатељству и границама између Совјетског Савеза и Немачке, СССР је консолидовао своје позиције у источној Европи тако што је приморао балтичке државе да дозволе совјетској војсци да се стационира у њима под условима споразума о узајамној помоћи, припремивши тако терен за формалну анексију следеће године. Финска је одбила да уступи територија северно од Лењинграда, што је крајем новембра довело совјетског напада. Зимски рат у коме су Финци испочетка успешно зауставили надмоћне совјетске нападе се окончао финским уступцима Совјетском Савезу. Уједињено Краљевство и Француска су примиле совјетски напад на Финску као улазак Совјетског Савеза у рат на страни Немаца и одговорили су на совјетске инвазију подржавајући избацивање Совјетског Савеза из Друштва народа.

Победе сила Осовине

Хитлер је септембра 1939. године добио оно што је тражио. Пољску, тј. њен западни део до Брест-Литовска. Зимски рат и Лажан рат дали су немачкој армији кратак предах пре почетка велике офанзиве на Западу. Улогорили су се на Мажиновој линији и чекали. Зимски рат је савезничким планерима учинио занимљив Скандинавију. Створени су планови да се пошаље експедициони корпус с циљем пружања помоћи Финској, односно њеног стављања на савезничку страну. То је касније требало послужити као изговор за блокаду допреме Немачкој стратешки важних залиха гвоздене руде из Шведске. На плановима се наставило радити и након финске капитулације у марту 1940. године. Делимично узнемирен најавима о таквим плановима, Хитлер је наредио да се припреми инвазија Данске и Норвешке. Велика немачка армија од неколико десетина дивизија снажна, опремљена и свежа 9. априла нагрнула је у Норвешку и Данску како би заштитила пошилике гвоздене руде из Шведске, коју су Савезници покушали да зауставе једностраним минирањем територијалних вода неутралне Норвешке. Данска је капитулирала без отпора након неколико сати и остала је окупирана следећих пет година. Норвешка је покорена за два месеца, упркос савезничкој подршци, захваљујући којој је важна лука Нарвик била привремено преотета од стране Британаца. Немци, користећи локалну надмоћ у авијацији те брзо освајање аеродрома, установили мостобране које није био у стању уништити ни долазак релативно малобројног савезничког експедиционог корпуса. Иако је Краљевска морнарица немачкој морнарици нанела велике губитке, Норвешка је у јуну 1940. пала под потпуну немачку контролу, чиме је створена важна база за будуће подморничке операције на Атлантику. На власт у Норвешкој доведен је Видкун Квислинг, чије ће презиме постати синоним за људе који сарађују са

окупаторима. Британско незадовољство норвешком кампањом је довело до смене британског премијера Невила Чемберлена и именовања Винстона Черчила за премијера 10. маја 1940.

Након вишеструког одгађања и промене планова, отпочела велика немачка офанзива на Западном фронту. Немачка је 10. маја 1940. године напала Француску и из стратешких разлога је истог дана је напала и неутралне државе Белгију, Холандију и Луксембург. Истог дана је Уједињено Краљевство окупирало данске поседе Исланд, Гренланд и Фарска острва да спречи могућу немачку инвазију ових острва. Американци ће касније заменити Британце, а амерички маринци су пристигли у Рејкјавик 7. јула 1941. године. Као што се било и очекивало, Немци су одлучили да заобиђу Мажино линију и да Француску нападну преко територија неутралне Белгије. Због тога су Савезници одмах послали своје најбоље и најбројније снаге у дубину белгијске територије да их тамо, према претходном плану, зауставе. Немци су групу армија Б сконцентрисали је на земље Бенелукса, а оклопне дивизије у Арденске шуме када то нико није очекивао. Кроз тешко проходне шуме Ардена јуришало је 3.000 тенкова, док су Савезници хтели да у Белгији дочекају Немце и сукобе се с њима. Оно што се није очекивало било је да ће Немци заједно с Белгијом напасти Холандију која је, за пет дана и након бомбардовања Ротердама, одмах капитулирала, односно да ће главни удар бити кроз шумовите Ардене за које се претпостављало да су непроходни за тенкове и друга модерна возила. Холандија и Белгија су прегажене за пар дана, односно недеља захваљујући тактици блицкрига. Француска утврђена Мажино линија и главнина савезничких снага које су прешле у Белгију су биле заобиђене маневром опкољавања кроз густо пошумљен регион Ардена, које су савезнички планери сматрали непробојном природном препреком за оклопна возила. Француске снаге су биле потпуно изненађене, те када су немачке снаге већ за три дана избиле на реку Меза код Седана, нису биле у стању пружити одговарајући отпор. Немци су прешли реку и тенковским колонама брзо одсекли главнину савезничких снага у Белгији од Француске. Покушаји савезника да разбију немачки клин нису успели, а 28. маја је Белгија званично капитулирала. Због тога се главнина савезничких армија нашла у клопци и били су поражени. Савезничке снаге су биле сведене на све мањи мостобран код Денкерка. Већина је одведена у заробљеништво, док је преко 300.000 војника, углавном британских и француских, било евакуисано из Денкерка почетком јуна у једној од најспектакуларнијих и најуспешнијих евакуација у војној историји, мада су оставили већину своје опреме.

Освајање Денкерка је Немцима омогућило да се окрену на југ према углавном деморализованим француским трупам и 5. јуна започну офанзиву која је брзо пробила њихове положаје. Француска војска је, уз све већи дефетизам, била парализована великим бројем избеглица на путевима те све већим политичким поделама у влади, која је уважила мишљење маршала Петена да даљи отпор нема смисла. Сматрајући је да су савезници изгубили рат те да се јефтино може домоћи њихових колонија, Италија се 10. јуна и службено придружила Хитлеру као савезник, објавила рат Француској и Уједињеном Краљевству и напала Француску. Прва важнија италијанска офанзива био је напад на француске положаје на граници, током кога је неколико француских батаљона успешно зауставило целу једну италијанску армију. Тај успех није имао скоро никакав ефекат на опште стање у Француској, где је влада и службено отпочела преговоре о капитулацији. Немци су заузели Париз 14. јуна и осам дана касније Француска се предала и подељена је на немачке и италијанске окупације зоне и неокупирану крњу државу на југу којим је управљала Петенова влада у Вишију, Вишијевску Француску, која је иако званично неутрална, била углавном у савезу са Немачком. Са капитулацијом се није сложио генерал де Гол који је још 18. јуна одлетео у Лондон и стао на чело Слободне Француске која ће из емиграције наставити пружати отпор Немцима.

Почетком лета 1940. Хитлер се налазио на врхунцу моћи и већина европских политичара и влада га је сматрала победником рата. Након слома Француске се цели континент налазио под његовом контролом, било преко окупационих снага, савезника, идеолошки блиских влада или неутралних држава које је било лако уценити. Једино му је на путу стајала усамљена Британија. Но британска влада на челу с Винстоном Черчиллом је била одлучна наставити рат до коначне победе, што је показано већ 3. јула нападом на француску поморску базу Мерс-ел-Кебир. Циљ те операције био је спречити да флота под контролом вишијевске Француске буде предана силама Осовине те тако угрози британску поморску надмоћ. Напад је изазвао велике жртве међу Французима и на дуже време покварио односе бивших савезника.

У јуну 1940. Совјетски Савез је присилно анектирао Естонију, Летонију и Литванију, а затим је 28. јуна, користећи немачку заузетост на Западу, ултиматумом натерао Румунију да преда спорну румунску регију Бесарабију. У међувремену је нацистичко-совјетско политичко приближавање и економска сарадња постепено слабила и обе државе су се почеле припремати за рат.

У међувремену је Хитлер настојао да успостави мир нудећи гаранцију опстанка Британског царства у замену за повраћај бивших немачких колонија. Када су Британци те понуде одбили, Хитлер је наредио да се започне бомбардовање Британских острва и, у сврху додатног психолошког притиска, започну јавне припреме за инвазију која је добила шифру Операција Морски лав.

План за инвазију изазвао велике поделе и несугласице међу немачким војним круговима, али су се сви, па и Хитлер, сложили да је за његово успешно извођење нужно претходно осигурати ваздушну надмоћ над Британијом, односно елиминисати РАФ. У ту је сврху започета вишенедељна серија ваздушних напада којима су се Британци супротставили у низу ваздушних окршаја који се зову Битка за Британију. Захваљујући низу погодности — поседовање радара, бржа производња ловачких авиона те могућност поновног ангажовања властитих пилота срушених над британским тлом — Британци су успели очувати предност те тако присилити Хитлера да средином септембра откаже планове за инвазију.

Хитлер је за ту одлуку био делимично мотивисан очигледно незадовољавајућим стањем припрема и планова за инвазију, као и све већом жељом да започне поход против Совјетског Савеза. Британију је уместо инвазијом требало победити исцрпљивањем њених ресурса кроз бесомучно ваздушно бомбардовање градова, поморску блокаду те нападе на упришта на Медитерану и Блиском истоку.

Медитеран (1940—1941)

Тежиште рата се од јесени 1940. године почело пребацивати са запада на Медитеран, односно Блиски исток, гдје је Хитлеров циљ био Британцима одузети стратешки важне нафтне изворе, односно главну прометну артерију у Суецком каналу. Ово потоње је био задатак Италијана, који су у Либији и источној Африци (Етиопија, Сомалија) имали знатне снаге.

У септембру је из Либије на Египат кренула велика италијанска офанзива која је након краћег напредовања брзо заустављена од стране вишеструко малобројнијих британских напредовања, показавши још једном италијанску војну инфериорност. Италијанске снаге у источној Африци, под командом војводе од Аосте, показале су се нешто успешније те Британце истерале из британске Сомалије, нападе Кенију и Судан и тако присилиле Британце да тамо довлаче своје колонијалне снаге.

У међувремену су се у Медитерану почеле водити оштре борбе између италијанске и британске морнарице. Захваљујући квалитетнијој тактици и бољој опреми, Британци су у њима имали нешто мало више успеха, а равнотежа се додатно покренула у британску корист нападом којим су 11. новембра у луци Таранто нападом торпедних авиона онеспособљена три италијанска бојна брода. Такође, позиција Италије отежана је након битке код Матапана у марту 1941.

Како би додатно ослабио британски положај, Хитлер је у то доба на страну Осовине настојао довући Шпанију, сматрајући како ће Франциско Франко узвратити за подршку добијену приликом грађанског рата. Но, испоставило се како је Шпанија превише исцрпљена да би могла учествовати у новом рату те је уместо тога Франко Осовину подржавао посредно, као формално неутрална држава.

Најважнији догађај је била Мусолинијева одлука да, у сврху изједначавања престижа с Хитлеровим, предузме сопствени блицкриг у форми напада на Грчку. Поход који је започео 28. октобра, и који се понекад назива Италијанско-грчки рат, врло брзо се, захваљујући успешном отпору слабо опремљене, али добро вођене грчке војске, претворио у још један италијански војни фијаско. Не само што је италијанска офанзива заустављена, него су италијанске снаге одбачене у дубину албанске територије. Још важније је било то да се Грчка ставила на страну Британије и тако дала могућност Британцима да угрожавају немачке позиције на Балкану, односно бомбардују стратешки важне нафтне изворе у Плоештију.

Крајем 1940. Британци су покренули Операцију Компас — прву важнију савезничку офанзиву у рату — која је за последицу имала потпуно расуло италијанске војске у северној Африци. Но, тај се успјех није могао искористити, јер је Черчил донио одлуку да се британска појачања и други ресурси упуте у Грчку, чиме је изазвао Хитлера да нареди напад на Грчку, познат под шифром Операција Марита.

Било је планирано да се напад изведе с територије Бугарске и Југославије — држава које су до пролећа 1941, исто као и Мађарска и Румунија, прикључене Тројном пакту. Но, 27. марта је у Југославији изведен пуч и установљена нова, пробританска влада на челу с генералом Душаном Симовићем.

Разбеснели Хитлер је одлучио да заједно с Грчком буде нападнута и Југославија, што се и догодило 6. априла. Деморализована југословенска војска брзо је савладана и присиљена на капитулацију 17. априла. Грчка војска се одржала нешто дуже — до 20. априла, након чега су њени остаци, заједно с британским експедиционим корпусом нашли уточиште на Криту. Немци су 20. маја извршили падобрански десант на Крит те га заузели, иако уз велике губитке међу својим елитним падобранским јединицама.

У том тренутку су се британске позиције на Медитерану и Блиском истоку нашле на најнижој тачки. Серија немачких успеха, укључујући противофанзиву у северној Африци коју је водио Ервин Ромел, подстакла је пронемачког премијера Рашида Алија да у Ираку отпочне побуну против Британаца. Побуна је релативно брзо угушена, али не пре него што су вишијске власти у Сирији и Либану пристале да се тамошњи аеродроми користе у сврху немачког снабдевања побуњеника. То је Британцима дало повод да започну офанзиву с циљем запоседања тих територија. Она је, уз доста потешкоћа, успешно завршена средином јуна.

Напад сила Осовине на СССР

Већ у јесен 1940. Хитлер је издао директиву да отпочну припреме за Операцију Барбароса — инвазију СССР која је требало почети у лето 1941. године. Разлози за Хитлерову

одлуку били су углавном идеолошке и политичке природе. Освајање простора на истоку било је део нацистичког програма, а и сматрало се да ће поход против комунистичке државе довести до промена у британској влади. План је уживао и велику популарност у немачким војним круговима који су га дочекали с далеко више ентузијазма и далеко мање скепсе него одлуку о уласку у рат, односно офанзиви на Западу.

Стаљин је, пак, сматрао да чак ни Хитлер себи неће дозволити луксуз ратовања на два фронта, односно поновити исту ону грешку коју је критизирао у *Мајн Кампфу*. Зато је сматрао да је гомилање трупа на источним границама искључиво средство политичког притиска, а дојаве о немачким припремама за напад подметање британских служби којима је било у интересу што пре увући СССР у рат. Сам Стаљин је настојао избећи рат до тренутка када се доврши реорганизација Црвене армије, односно саграде нова утврђења на новим западним границама. Тамо су, у сврху одвраћања, концентрисане велике војне снаге, али им је и заповеђено да не одговарају ни на какве провокације.

Све је то савршено одговарало немачком плану који је предвиђао опкољавање и уништење главнине совјетских снага на самој граници те освајање Москве и Лењинграда, те избијање на линију Астрахан — Мурманск у року од шест недеља до три месеца. Када је 22. јуна напад отпочео, совјетске снаге су биле потпуно изненађене. Већина совјетских авиона је уништена на земљи, стотине хиљада војника заробљено, а у многим крајевима Вермахтови војници су дочекани као ослободиоци. Испочетка се чинило да ништа неће Немцима стајати на путу да остваре још један тријумф у духу блицкрига.

Иако су се немачко напредовање настављено, врло брзо се показало како су Хитлерови планери ипак потценили потешкоће које их чекају на походу на једну од најпространијих земаља света. Чим се линија фронт почео одмицати у дубину совјетске територије, почели су се појављивати озбиљни логистички проблеми, те Немци више нису били у стању да, као на почетку, одржавају исти темпо напредовања целом дужином фронта. То је совјетским снагама омогућавало предах, односно повремене контранападе и све бољу организацију одбране. Исто тако се испоставило да немачка пешадија — опскрбљена коњским запрегама — није у стању пратити оклопне јединице, те су многе опкољене совјетске јединице биле у стању пробијати се из обруча.

У касну јесен, настојећи постићи одлучну победу пре доласка зиме, Немци су одлучили бацити све на једну карту — Операцију Тајфун чији је циљ било заузимање Москве. Уз огромне губитке су се приближили совјетској престоници, али је офанзива на крају заустављена услед крајњег исцрпљености људства.

У међувремену се испоставило да Британци, супротно Хитлеровим очекивањима, ипак немају идеолошких предрасуда те су са Совјетима одмах почели сарађивати као прави савезници. Започели су конвоји помоћи за Мурманск, а две војске су заједно окупирале Иран, настојећи предухитрити евентуалну пронацистичку побуну.

Избијање рата на Пацифику

Од самог почетка рата амерички председник Френклин Делано Рузвелт није крио своје пробританске симпатије, односно уверење како је у америчком интересу да силе Осовине буду поражене. Но, директно укључивање у рат је спречило углавном изолационистичко расположење америчке јавности, односно мишљење како се Американаца питање контроле над Европом и остатком Старог света не тиче.

Рузвелт је, с друге стране, користио своје председничка овлашћења да би Британији помагао на сваки начин осим војном интервенцијом. Британци су добијали издашну војну помоћ, а њихове наруџбе су довеле до постепеног процвата америчке војне индустрије. Рузвелт је САД у рат настојао увући тако што је слао америчке ратне бродове да прате конвоје с америчком робом за Британију и тако провоцирају сукобе с немачким подморницама у Атлантику.

Но у јесен 1941. права је криза настала на Пацифику, уместо Атлантику. Јапан је годину дана раније, користећи заузетост западних сила, окупирао Индокину, дотада под влашћу вишијске Француске, те тако стекао вредан извор сировина. Следећа на реду је требало да буде Холандска источна Индија, с обзиром на своје изворе нафте. САД су на то, као и на наставак рата у Кини, реаговале нафтним ембаргом који је посебно погодио јапанску морнарицу.

Суочена с кризом, јапанска влада је одлучила војном акцијом заузети Холандску Источну Индију. Но, то је собом повлачило оружани сукоб с Британијом и САД. Америчка влада је као додатно упозорење била преместила гро своје Пацифичке флоте из Сан Дијега у базу Перл Харбор на Хавајима.

То је јапанским планерима дало сјајну прилику да смисле акцију која је на самом почетку требало да оствари јапанску премоћ на Пацифику и омогућити неометана освајања по остатку Азије. Седмог децембра су америчку базу напали јапански авиони те потопили, односно оштетили велики број бродова и авиона. Тај је напад, изведен без формалне објаве рата, изазвао велики бес америчке јавности и отклонио све сумње око тога да ли САД треба да се активније укључи у догађаје у свету.

Дан пре напада на Перл Харбор, Совјети су покренули једну од својих првих великих офанзива. Она је не само одбацила Немце од Москве него им нанијела и велике губитке, срушивши тако мит о непобедивости Вермахта. Док се све то догађало, Хитлер је сматрао како би притисак на источном фронту могао смањити уласком Јапана у рат против Совјетског Савеза. У ту сврху је Немачка формално објавила рат САД, али је, на Хитлерово велико разочарање, Јапан одржао неутралност у односу на СССР.

Зауоставаљање осовинског напредовања (1942—1943)

Улазак САД, са својим огромним људским, материјалним и индустријским ресурсима, представљао је велико олакшање за Британију и СССР, али је требало времена да се сви ти ресурси мобилишу и почну ефикасно користити. У међувремену су силе Осовине на различитим бојиштима наставиле бележити успехе.

Најспектакуларнији су били они на Пацифику. Јапанци су успели освојити Малају и 15. фебруара присилити на предају велики британски гарнизон у Сингапуру, што је представљало један од најсрамотнијих пораза у британској историји. Слично је било с Филипинима, Холандском Источном Индијом, централним Пацификом те Бурмом, а даље напредовање преко Нове Гвинеје до Аустралије је заустављено тек поморском битком у Коралном мору. Нешто касније је у бици код Мидвеја заустављен још један јапански покушај даљег освајања, при чему је потопљено неколико носача авиона са стотинама елитних пилота.

На источном фронту је совјетска зимска офанзива застала на пролеће, делом захваљујући Хитлеровој наредби да се не одступа ни милиметар, а прекршитељи најстроже кажњавају. Нови совјетски покушај офанзиве је у мају довео до катастрофалног пораза у другој бици за Харков. Тиме су Немцима олакшани услови за започињање велике летње офанзиве

којој, овога пута, циљ био ограничен на Кавказ и тамошња нафтна поља, односно евентуално избијање на Блиски исток. Офанзива која је започела у јуну изазвала је совјетско повлачење, но расуло из године 1941. се није поновило. Совјети су с временом били у стању успорити немачко напредовање, а додатни проблем је представљало њено раздвајање на два правца — један према Кавказу, други у смеру Стаљинграда, индустријског средишта на реци Волги. Схватајући стратешку важност Стаљинграда, Совјети су га одлучили одлучно бранити, што је довело до стаљинградске битке.

Немачка команда се надала продрети на Блиски исток и са јужног правца захваљујући новој Ромеловој офанзиви којом су британске снаге тешко поражене у бици за Бир Хакејм и присиљене на повлачење из Либије у дубину египатске територије. Ромел се надао да ће заузети Александрију, избити на Суецки канал после се спојити с немачким снагама на Кавказу, односно јапанским у Индији. Али тај амбициозни план је средином лета зауставила лоша логистика и реорганизована британска одбрана под командом генерала Бернарда Монтгомерија која је Ромелово напредовање коначно зауставила у бици код Алам Халфе.

У међувремену се, у складу са закључцима конференције у Вансију у јануару, на територијама под влашћу Немачке и њених сателита почело проводити *Коначно решење јеврејског питања*, данас познатије под називом Холокауст.

Средином 1942. године СССР се поновно нашао у тешкој ситуацији, те је Стаљин то искористио како би западне савезнике натерао на отварање другог фронта у западној Европи с циљем растерећења Црвене армије. Амерички војни кругови су се такође залагали за такав план из политичких разлога, настојећи да рат у Европи буде што краћи, односно да се могу обрачунати с Јапаном. Черчил је, пак, сматрао да отварања другог фронта треба да буде на обалама Медитерана које је он називао „меким трбухом“ Хитлерове Европе. Пропаст канадског препада на Дијеп у јуну је Американце уверила у снагу немачке одбране на атлантским обалама, односно прихватање Черчилових аргумената.

Иако су Ромелове осовинске снаге у северној Африци дуго времена биле бројчано, технички и логистички инфериорне Британцима, тек је Монтгомери то успео схватити, односно практички искористити за једноставан план који је 23. октобра довео до почетка битке код Ел Аламејна. Ромелове снаге су тешко поражене и натеране на повлачење које ће постепено довести до губитка Либије. Зато се та битка сматра првом прекретницом Другог светског рата.

У међувремену су осовинске позиције 4. новембра додатно ослабљене операцијом Бакља англо-америчким искрцавањем на обале Марока и Алжира, који су били под контролом вишијске Француске. Након краћег отпора су се вишијске снаге предале, односно прешле на страну Савезника, али је даље напредовање у Тунис заустављено због искрцавања немачко-италијанских снага те лошег времена. Без обзира на то, успех сложене амфибијске операције је показао како су Савезници сличан подухват у стању поновити другде, терајући Хитлера да на рачун Источног фронта шаље трупе ради одбране европских обала. Зато се *Бакља* назива другом прекретницом Другог светског рата.

Најважнија прекретница се ипак догодила на Источном фронту, где су уличне борбе у Стаљинграду биле толико исцрпили немачко људство да је немачка команда била присиљена попуњавати бочне линије трупама својих савезника Румуније, Мађарске и Италије. То је совјетској врховној команди (*Ставка*) дало сјајну прилику да двоструким бочним ударом 19. новембра те линије пробије и у Стаљинграду опколи 6. армију генерала Фридриха Паулуса. Покушаји да се обруч пробије и опкољена армија избави нису успели, па су се 1.

фебруара 1943. њени остаци предали, означивши највећу катастрофу у дотадашњој немачкој војној историји.

Пораз код Стаљинграда је Немце натерао на повлачење с Кавказа, али имао и озбиљније политичке последице. Уништење војски на Источном фронту је владине кругове у Румунији, Мађарској, па и у Италији, натерало да размишљају о напуштању Немачке и приклањању Савезницима првом повољном приликом.

Прекретница се догодила и на Пацифику, након што су 2. августа амерички маринци извршили десант на стратешки важно острво Гвадалканал на Соломонским острвима. Јапанци су одатле покушали отерати властитим десантом што је довело до шестомесечних жестоких борби на копну, мору и ваздуху. Иако су обе стране претрпеле огромне губитке, Американци су их лакше надокнађивали те су се Јапанци почетком фебруара 1943. повукли, означивши успех прве велике савезничке офанзиве на том ратишту.

Савезници преокрећу рат (1943—1944)

Савезничким снагама у северној Африци је Тунис, након релативно лаког заузимања Алжира и Марока, представљао велики проблем, што због лошег времена, што због тешког планинског терена који је вешто користила немачко-италијанска експедицијска армија на челу с генералом фон Арнимом. Савезници су додатни проблем имали у слабој координацији између британских, америчких и француских колонијалних трупа. Још већи проблем било је неискуство америчких снага које је 19. фебруара дошло до изражаја у бици за Касерински пролаз приликом које је Ромел успео пробити америчке положаје и изазвати панично повлачење које је заустављено тек крајњим британским напорима.

Но тај Ромелов успех није могао бити искоришћен јер је у Тунис с југа, из Либије, продирао британска Осма армија на челу с Монтгомеријем. 6. марта је Монтгомери Ромела поразио у бици код Меденина, а 17. марта започео пустињским маневром заобилазити утврђену Маречку линију на туниско-либијској граници. Успешан пробој тих положаја је запечатио судбину осовинских снага у Тунису, јер нису имали довољно људства ни материјала да се одупиру савезничким офанзивама из два правца.

Иако су поједини осовински команданти тражили дозволу за евакуацију, Хитлер је то одбио из политичких разлога, плашећи се додатне деморализације након стаљинградске катастрофе. Евакуација је с временом постајала све тежа, исто као и снабдевање трупа због све очитије поморске надмоћи Савезника у Медитерану. 14. маја су се последњи остаци осовинских снага предали, означивши коначни крај рата у северној Африци.

У међувремену су се силе Осовине могле утешити деломичним успехом немачке офанзиве на источном фронту, током које су Совјети одбачени из области Харкова кога су били ослободили почетком године. То је Вермахту повратило оптимизам, односно потакло планове за још једну велику летњу офанзиву, док су Совјети одлучили зауставити даље нападе и посветити се консолидацији својих редова. То је довело до релативног затишја на источном фронту које ће трајати неколико месеци.

Десант на северну Африку је међу осовинским снагама потакао страх од евентуалног савезничког искрцавања на друге области Медитерана. Зато су предузете мере за јачање одбране на том подручју — вишијска Француска је окупирана, након чега се њена флота у Тулону самопотопила како не би пала у руке Немцима. На Балкану, где се разгранео широки партизански покрет, покренуте су офанзиве у циљу његовог гушења, поготово у Југославији где су покушаји уништења Титових партизана довели до битака на Неретви и Сутјесци.

Немци су, слично као и претходне две године, за лето на Источном фронту планирали велику офанзиву која је коначно требало да сломи Црвену армију. Но овог пута су имали далеко мање ресурса, па је опсег офанзиве био још ограниченији. Циљ немачког напада је овог пута био само део централног фронта — велика избочина с центром у Курску, за који су Немци сматрали да садржи већину совјетских снага. План је био одсећи ту избочину двоструким тенковским ударом са севера и југа, при чему су се велике наде полагале у нове типове тенкова као што су Тигар и Панцер V Пантер.

Совјети су рано сазнали за немачке планове те су релативно затишје добро искористили да на правцима немачког удара саграде вишеструке линије одбране, а у позадини припреме велике резерве које ће у погодном моменту кренути у противнапад. То се показало већ 5. јула када су Немци два сата пре самог напада прво изненађени совјетском артиљеријском противприпремом, а потом и жестином отпора због кога је напад застао прво на северу, потом на југу. На крају су Совјети кренули у велики противнапад који је код Прохоровке довео да највеће тенковске битке у историји. Иако је резултат био тактички неодлучан, Совјети су са својим инфериорнијим Т-34 тенковима Немцима успели задати губитке које ови нису били у стању надокнадити.

Немци су након тога застали на достигнутом положајима, али се врло брзо показало како су толико исцрпљени да више нису у стању зауставити совјетску противофанзиву, која је одмах започела, прво на северу, а мјесец дана касније и на југу. До краја године ће Совјети ослободити велики део Украјине, укључујући и Кијев почетком новембра.

Курска битка је значила коначни немачки пораз на Источном фронту. Након ње се Вермахт није могао надати никаквим озбиљнијим офанзивним операцијама и сва немачка активност се свела на све теже држање постигнутих положаја, односно избављивање јединица опкољених у совјетским маневрима.

У складу с Черчиловим стратешким замислима, западни савезници су 10. јула започели искрцавање на Сицилију, што је био први корак према избацивању Италије из рата. Иако су осовинске снаге, поготово немачке, пружале жесток отпор, брзо је постало јасно да се морају повући на италијанско копно. У међувремену су сви ти догађаји имали утицај на фашистичке вође у Риму, које су 21. јула свргнуле и ухапсиле Мусолинија, а нова влада одмах започела тајне преговоре о капитулацији.

До капитулације је дошло 8. септембра, када је заједно с њом требало бити координирано велико искрцавање код Салерна. Но, немачке снаге под командом фелдмаршала Кеселринга су показале као веома веште, како у одбрани од западних савезника, тако и брзом стављању Италије под окупацију. Мусолини је ослобођен акцијом немачких командоса и стављен на чело квислиншке Италијанске Социјалне Републике. У међувремену су Немци, вешто користећи планински терен, задржавали савезнички продор према Риму те постепено створили готово несавладиву обрамбену линију чији је центар био Монте Касино. Око тог места ће се месецима водити крваве борбе.

Капитулација Италије је имала озбиљне последице и на Балкану. Док је британски покушај да искористе капитулацију италијанског гарнизона и на брзину освоје Додеканезе завршио катастрофом, у Грчкој и Југославији су партизанима пале у руке велике количине оружја и опреме. Поготово је то имало велики утицај на Југославију, где се партизанска војска и с њом повезан политички покрет наметнула као главни фактор у будућем поратном уређењу земље.

Исфрустрирани успешним немачким отпором код Монте Касина, савезнички команданти су се одлучили освојити Рим обилазним маневром, односно искрцавањем трупа код Анџија, у позадини немачких линија. Но, искрцавање, које је отпочело крајем јануара, врло брзо је запело због логистичких проблема и неспособности америчког генерала Лукаса. То је Немцима дало драгоцену време да довуку резерве и покрену противнапад који је савезнике готово успео бацити у море. Мостобран је очуван, али су савезници одустали од намере да га користе као полазиште за напад на Рим.

Монте Касино је освојен неколико месеци касније и Немци су коначно присиљени на повлачење, што је Американцима омогућило да 4. јуна ослободе Рим. Но, дотада је Черчилова медитеранска стратегија била темељно дискредитована и италијанско бојиште изгубило је приоритет међу савезничким планерима.

Савезничко напредовање (1944)

Након поразних искустава у брдовитој Италији, савезници су коначно прихватили америчко стајалиште да је рат најбољи добити директним ударом у Немачку преко равничарске западне Европе. Од краја 1943. су се интензивирале припреме за велико искрцавање на француску обалу, које је добило шифру Операција Оверлорд. Поморски и зрачни десант је био годинама планиран, а месецима увежбаван, уз дотада невиђени систем дезинформације непријатеља.

Све те мере су уродиле плодом када је 6. јуна — датум који ће у историју ући као *Дан Д* — извршено дотада највећа амфибијска операција у историји. Савезничке снаге су се искрцале на широком фронту у Нормандији, уместо код Калеа где су их Немци били очекивали. Иако су Немци на све могуће начине покушали савезнике бацити у море, мостобран се постепено ширио. Након месец и пол дана крвавих и жестоких борби, Американци су успели да изврше пробој и предузму велики обухватни маневар. Хитлерово упорно одбијање да изда наређење за повлачење довело је до опкољавања и уништавања немачких снага код Фалеса.

Истовремено је извршен и мањи десант на јужну обалу Француске. Немци су почели повлачење из Француске које се врло брзо претворило у панику и расуло. Генерал де Гол је у тим данима успешно исходио да његов покрет Слободних Француза постане легитимна влада ослобођене Француске и избегне савезничку окупацијску управу. 24. августа је то потврђено након ослобођења Париза.

Дубоко уверени да ће рат моћи завршити до Божића, савезници су се одлучили за ризикантни план ваздушног десанта у јужној Холандији, којему је циљ било освајање мостова преко Рајне. Тај план, прозван Операција Маркет Гарден, је 17. септембра довео до великог ваздушног десанта, при чему су британски падобранци код Арнхема стицајем околности налетели на елитне немачке јединице. Резултат тога је била битка за Арnhem у којој су Британци десетковани, а Немци стекли једну од последњих великих победа у рату.

Црвена армија је од Курске битке била у сталном напредовању. У првој половини 1944. године су се борбе углавном водиле на северном и јужном делу Источног фронта, па је тако одсечен немачки гарнизон на Криму, односно Лењинград коначно ослобођен опсаде.

Главни и најспектакуларнији удар се догодио у јуну и носио је шифру Операција Багратион. Њиме је сломљена немачка Група армија Центар и ослобођена Белорусија, при чему су Совјети стекли огроман број заробљеника и базу за даље напредовање према Пољској и Немачкој.

У исто време је покренута и велика офанзива на Финску, чија је влада одлучила пристати на совјетске услове за примирје. Та одлука није значила крај рата за Финску. Немци су одмах под окупацију ставили северни део земље који ће постати поприште вишемесечног крвавог рата између бивших савезника.

Два месеца касније је предузет удар на Румунију, која је имала далеко више успеха у мењању страна. Совјети су продрли и преко бугарске границе, иако та земља формално није објавила рат Совјетском Савезу. Обе војске су се ставиле Совјетима на располагање и после узеле учешће у борбама против Немаца на Источном фронту.

Долазак Совјета на Балкан је присилио Немце на повлачење из Грчке према северу. Настали вакуум су настојале испунити супарничке герилске фракције, што је довело до грађанског рата у који су се упетљале британске трупе. У Југославији су у јесен Титови партизани уз помоћ Црвене армије ослободили Београд те се полако трансформисали у регуларну војску која је држала свој део фронта.

У Мађарској је покушај капитулације, односно стављања на страну Савезника, довео до немачке војне интервенције против адмирала Хортија и инсталирања фашистичког режима који ће спровести Холокауст међу дотада поштеђеним мађарским Јеврејима.

У 1943. и 1944. години на Пацифику главна савезничка, односно америчка, стратегија било је прескакање острва. Она се састојала од тога да се продор у дубину подручја под јапанском контролом изводи заобилажењем већине острвских упоришта која би том продору стајала на путу. Американци би се једноставно искрцали у позадини тих упоришта, тамо саградили поморске и ваздушне базе, а јапанске базе испред њих биле подвргнуте ваздушном и поморском бомбардовању, односно блокади у циљу њихове трајне неутрализације.

Таква је стратегија донела плода у савезничком спором, али незаустављивом напредовању у југозападном, односно централном Пацифику. Но, како су се савезничке линије приближавале Јапану, тако су расле несугласице између генерала Дагласа Макартира и адмирала Честера Нимица. Док се Нимиц залагао за директан продор према Јапану, дотле је Макартир, делом због своје повређене таштине, инсистирао на претходном ослобођењу Филипина.

На крају је из политичких разлога превагнуло Макартирово мишљење. У јесен су Американци прикупили велику инвазијску флоту и извршили десант на Филипине. Јапански покушај да то спрече довео је до битке у заливу Лејте — највећег и најспектакуларнијег поморског окршаја у рату, након кога је јапанска ратна морнарица престала постојати као озбиљан фактор. Америчке копнене снаге на Филипинима су, с друге стране, с јапанским гарнизонима водили жестоке борбе до самог краја рата.

Крај рата (1945)

Крајем 1944. Немачка је остала усамљена, без великих савезника у Европи, а и њена матична територија је већ била начета са запада и с истока. Но, Хитлер је још увијек веровао у успешан завршетак рата, уздајући се у нова оружја попут ракета V-2 или млазних ловаца Me-262. Да би стекао време да их усаврши, наредио је велику офанзиву на западу против америчких положаја у Арденима. Велика Арденска противофанзива је у потпуности изненадила Американце и нанела им тешке губитке, али су њихови положаји брзо консолидовани уз помоћ британских савезника те су Немци постепено потиснути на полазне положаје.

Губитке у Арденима више ништа није могло надокнадити, што су одмах искористили Совјети, пробивши немачке линије у Пољској и приближивши се самом Берлину. У марту су западни савезници коначно прешли Рајну и почели продирати у само срце Немачке. Савезници су такође покренули офанзиву у Италији, исто као и Титова југословенска војска.

Немачка војска је након више од пет година доживела потпуни слом па су се многе јединице, поготово на западу, почеле предавати без борбе, а на истоку борити, мање зато да зауставе Совјете, а више зато да себи дају прилику за предају западним савезницима. 25. априла су се совјетске и америчке трупе спојиле код Торгауа, практички пресекавши Немачку напола. У исто вријеме је отпочела Берлинска битка током које је Хитлер извршио самоубиство, а сам Берлин се предао 2. маја.

Нова немачка влада под адмиралом Деницом је отпочела преговоре о капитулацији који су завршени 7. маја, а 8. маја објављен прекид непријатељстава. У неким дијеловима Европе, поготово оним источним, борбе су се водиле још неколико недеља, али је тог дана службено отпочео мир.

У првој половини 1945. године су се амерички војници искрцали на острво Иво Џиму и након дуготрајних и жестоких борби савладали тамошњи јапански гарнизон. Острво је после почело служити као база америчким стратешким бомбардерима Б-29 у њиховим нападима на циљеве у самом Јапану. Приликом напада су кориштене запаљиве бомбе што је само у Токију довело до 300.000 мртвих.

У јуну су се Американци још више приближили самом Јапану након искрцавања на Окинави. И тамо је јапански гарнизон савладан, али уз огромне губитке на савезничкој страни. Ти су губици уверили америчке планере да ће инвазију самог Јапана захтевати незамисливо велики број жртава и довели до одлуке да се Јапан на предају покуша присилити употребом новог оружја званог атомска бомба.

Дана 6. августа је на Хирошиму бачена атомска бомба и изазвала дотле незамисливо разарање и патње међу локалним становништвом. Док је јапанска влада покушавала схватити што се догодило, уследио је још један шок у облику објаве рата од стране Совјетског Савеза. Совјетске снаге су врло брзо разбиле јапанске снаге у Манџурији и отпочеле брзо напредовати према Кореји. 9. августа је бачена друга атомска бомба на Нагасаки.

То је било довољно да јапанска влада након неколико дана схвати да даљи отпор нема смисла, те је 15. августа објављена безусловна капитулација. Она је формално потписана 2. септембра на америчком бојном броду Мисури у Токијском заливу, што је датум који представља службени завршетак Другог светског рата.

ПОСЛЕДИЦЕ РАТА

Губици

Тачан број људских жртава Другог светског рата није утврђен нити ће икада бити утврђен. Разлог томе је делимично у томе што их је тешко разликовати од неких ратова који су вођени пре и после, а делом и у томе што се с бројкама из разних политичких разлога манипулисало (Југославија, СССР). Већина процена спомиње бројку од 55 милиона људи, при чему се такође држи да само 10% отпада на непосредне учеснике, тј. припаднике оружаних формација, док се остатак односи на цивиле. Због тог несразмера се Други светски рат често наводи као крајњи пример тоталног рата. Број рањених је био вишеструко већи, што, с обзиром

на тадашњи број становника планета Земље, Други светски рат чини најкрвавијим сукобом у историји.

Рат је довео до драматичних демографских промена у многим областима света. Целе етничке заједнице су или десетковане или присилно расељене. Најспектакуларнији пример представља готово потпуни нестанак Јевреја у Европи — они који су преживјели Холокауст су углавном емигрирали у САД или Палестину, где је ускоро створена држава Израел. 15 милиона Немаца је протерано из великог дела источне Европе, а нешто слично се догодило и италијанској мањини на источним обалама Јадрана.

И материјални губици су били велики. Готово на сваком подручју где су се водиле ратне операције дошло је до великог или потпуног уништења путева, мостова, железница, телекомуникационих система и других облика инфраструктуре, а многе државе су доживеле озбиљно смањење властитих индустријских и других ресурса.

У рату су нестали и многи делови културне баштине, за што су најбољи пример Варшава, коју су Немци у потпуности разорили након неуспелог устанка 1944. године, као и Дрезден чији је већи део године 1945. спаљен у савезничком бомбардовању.

Промене граница

Већ у почетним фазама рата је постало јасно да ће он по свом завршетку довести до великих промена у будућем светском поретку. Највидљивије промене биле су оне које су се тичале државних граница. СССР је након рата и формално у свој састав увео Естонију, Летонију и Литванију те се проширио на рачун Финске, Немачке, Пољске, Чехословачке и Румуније. Мировним уговорима су се на запад прошириле Пољска на рачун Немачке, односно Југославија на рачун Италије — с тиме да је питање Трста решено тек 1954. године. Кина је од Јапана преузела острво Тајван, док је Кореја стекла независност од Јапана. Сама Немачка је убрзо након рата постала подељена на Западну и Источну Немачку. Аустрија је такође повратила независност и године 1955. постала суверена и неутрална држава.

Политичке промене

Једна од дугорочнијих последица рата постала је јасна већ при самом крају ратних операција, када су се оне у Азији из глобалног трансформирале у локални сукоб. Настојање бивших колонијалних сила Холандије и Француске да поврате суверенитет над територијама претходно изгубљеним од Јапана је довело до оружаних сукоба у Холандској Источној Индији и Индокини, односно до демонстрација и јачања покрета за независност у многим колонијама.

Британија, која је била крајње исцрпљена ратом, схватила је да више не може одржавати Британско царство те је године 1947. Индији, односно Пакистану, признала независност. Две године касније су Холанђани признали независност Индонезије. Французи су били нешто упорнији у Вијетнаму те га напустили тек након војног пораза године 1954. Дотада је већ започео процес који ће се назвати деколонизација и током кога ће бивша колонијална царства бити замењени низом нових суверених држава познатих под називом Трећи свет.

Деколонизација је била само једна од манифестација краја примата Европе у међународној политици. На место исцрпљених, понижених и разорених бивших европских су дошле двије државе око којих ће се следећих неколико деценија формирати глобални блокови — САД и СССР. Њихово супарништво, делимично мотивисано борбом за превласт у свету, а деломично несугласицама названо је Хладни рат, а граница између њихових сфера у Европи прозвана Гвоздена завеса — често навођена као једна од највидљивијих и најдуготрајнијих последица Другог светског рата.

У настојању да стекну пропагандну и другу надмоћ над Совјетима, Американци су у западну Европу уложили огромна средства у сврху економске обнове преко Маршаловог плана. Многе од европских држава, поготово оне у почетку неоптерећене потребом обнове оружаних снага, та су средства успешно искористиле за незапамћени економски узлет, па ће тако с временом ратни губитници попут Немачке и Јапана успешно супротставити САД на економском пољу.

Други светски рат је такође многе у Европи уверио како ће континент свој примат у свету моћи барем делом повратити једино ако се надвладају традиционалне историјске поделе. Убрзо након рата почели су први дипломатски кораци који ће с временом довести до стварања Европске уније.

Културни утицај

Делом због свог трајања и димензија, а делом због тога што је био први оружани сукоб у коме су улогу имали нови масовни медији као радио и филм, Други светски рат је на светску културу оставио снажан утисак који траје и данас и који се манифестује у два често противречна облика.

С једне стране су дотле незапамћена разарања дала још већи потицај од Првог светског рата све јачем тренду пацифизма као доминантне идеологије, односно одбацивања рата као потпуно штетног друштвеног феномена који се мора избећи по сваку цену. Томе је додатно у прилог ишла и употреба нуклеарног оружја која је многе уверила како ће следећи Трећи светски рат бити још разорнији и садржавати ризик потпуног уништења људске цивилизације, односно нестанка људске врсте и живота на Земљи.

С друге стране је Холокауст, чије су размере и облици откривени тек након завршетка рата, за многе представљао још већи шок од самих ратних разарања. Сазнање да је једна цивилизована и просвећена држава у 20. веку способна најсавременија техничка средства искористити у сврху геноцида, односно да би то наставила радити по остатку света да није била заустављена оружаном силом многе је уверила како је Други светски рат имао оправдање, односно да представља један од ретких примера где се на учеснике може применити јасно разграничење између добра и зла.